

Карэліцкі райвыканкам
Міжнародная асацыяцыя беларусістаў
Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Францыска Скарыны
пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь

БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
10

Мінск
Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны
1998

ГОД АДАМА МІЦКЕВІЧА
ROK ADAMA MICKIEWICZA

*Валенцій Ваньковіч, жыхар Мінска
Партрэт Адама Міцкевіча (1823)*

ЯН ЧАЧОТ
ІГНАТ ДАМЕЙКА
сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча

Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых
Карэліцкіх чытаньняў
(1996, 1997)

УДК [39 + 908](476.6)(043.2)

ББК 63.5(4 Бєи)

Я 60

Рэдактары

Наталля Давыдзенка,

доктар філалагічных навук Адам Мальдзіс (навуковы рэдактар)

Падрыхтавана і надрукавана за сродкі

Карэліцкага райвыканкама Гродзенскай вобласці

Серыя заснавана ў 1993 годзе

Я 60 Ян Чачот, Ігнат Дамейка, сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча: Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чытаньняў (1996, 1997) / Рэд. Н. Давыдзенка, А. Мальдзіс (наук. рэд.). — Мн.: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1998. — 112 с. — (Беларусіка=Albaruthenica; Кн. 10)

ISBN 985-6419-11-5.

Зборнік складаецца з дзвюх частак. У першай змешчаны матэрыялы пра беларускага паэта і фалькларыста Яна Чачота, у другой — пра вучонага і падарожніка, нацыянальнага героя Чылі Іgnата Дамейку. Абодва нарадзіліся на тэрыторыі Карэліччыны, абодва сябравалі з Адамам Міцкевічам.

Разлічана на настаўнікаў і краязнаўцаў, аматараў літаратуры, гісторыі, падарожжаў.

ББК 63.5(4 Бєи)

ISBN 985-6419-11-5

© Калектыў аўтараў, 1998

ЯН ЧАЧОТ

*Гравюра Ф. Г. Рэберга
паводле малонка І. Палькоўскага*

Зміцер Яцкевіч

РАДАВОД ЯНА ЧАЧОТА

Знаць Чачота ўсе павінны ...

Ф. Багушэвіч

Радавод старажытнага беларускага шляхецкага роду Чачотаў рыхтаваўся намі да малаго гербоўніка Навагрудскай шляхты, які сёння налічвае 202 прозвішчы. Дадзены матэрыял падрыхтаваны на падставе матэрыялаў фонду Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу, які сёння мае больш за 5000 спраў і захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей — НГАБ). Шматлікі і разгалінаваны шляхецкі род Чачотаў неаднаразова прызнаваўся ў дваранстве Расійскай імперыі: Літоўскім дваранскім дэпутацкім сходам у 1798 г., Мінскім губернскім у 1802, 1815, 1853, 1892 гг., Гродзенскім у 1817 г., з аднясеннем у 1 і 6 частку радаводных кніг, а таксама зацвярджаўся Сенатам у 1835, 1855 і 1892 гг. Амаль усе гэтыя дакументы і матэрыялы па розных адгалінаваннях роду былі сабраны ў адной справе аб дваранскім паходжанні Чачотаў, якая налічвае больш за тысячу аркушаў (канец XVI ст. — 1909 г.). Акрамя гэтага, у НГАБ захоўваецца генеалагічная табліца адной галіны роду, складзеная ў 1802 г. і дапоўненая ў 1832 і 1834 гг., фармулярны спіс А. Ф. Чачота (1840) і шэраг пратаколаў за розныя гады.

Усе адгалінаванні роду Чачотаў карысталіся гербам Астоя, якім карысталіся яшчэ больш за 220 шляхецкіх родаў. Згодна з паданнем, гэты герб у 1069 г. быў дараваны каралём Баляславам за мужнасць рыцару Астою. Выява герба ўяўляе сабой чырвоны шчыт, пасярэдзіне якога меч з залатымі маладзікамі, павернутымі вонкі. Часам сустракаюцца змены колеру шчыта на блакітны ці некаторых дэталей. Напрыклад, на генеалагічнай табліцы 1802 г. шчыт мае блакітнае тло, але ў пратаколе 1798 г. — чырвонае. Чырвоны колер даецца і ў іншых апісаннях герба Чачотаў. Верагодна, тут памылка мастака, таму што нават у пратаколе за гэты год поле пазначана як чырвонае. Наверсе шчыта — рыцарскі шлем са шляхецкай каронай і пяццю страусавымі пёрамі. У польскіх гербоўніках рыцарскі шлем упрыгожваюць два залатыя маладзікі і чорная галава цмока, з пашчы якога шугае полымя.

Чачоты, якія часам карысталіся родавым прыдомкам Данілевіч, паходзілі са Смаленскага ваяводства, дзе валодалі рознымі маёнткамі. Апошнія, згодна з родавым паданнем, а таксама з прывілеем караля Жыгімонта

Аўгуста ад 1545 г., былі захоплены Масквой у час ваенных дзеянняў. Верагодна, гэта адбылося крыху раней, у апошнюю, пятую па ліку, вайну Вялікага Княства Літоўскага з Масквой у 1534–1537 гг.

Родапачынальнік Васіль Данілевіч (магчыма, імя па бацьку) Чачот — дваранін яго каралеўскай міласці — атрымаў за вайсковыя заслугі згодна з вышэй згаданым прывілеем 1545 г. фальварак Ярашава былога Слонімскага паведа (цяпер Баранавіцкі р-н) з 7 пустахамі і 5 службамі двара Моўчадскага. Прывілей быў канфірмаваны (пацверджаны) каралямі Жыгімонтам у 1631 г. і Уладзіславам у 1641 г. Кароль Стэфан Баторый надаў Васілю Данілевічу Чачоту ў 1580 г. яшчэ 14 валок у вёсцы Калеснікі, адняўшы іх ад Моўчадскага двара. Гэта было пацверджана каралём Жыгімонтам у 1619 г.

Фальварак Ярашава неаднаразова драбіўся ў выніку дзяльбы паміж спадчынікамі. Лічыцца, што першы раз гэта адбылося ў 1591 г., калі памёр бацька. Тады сыны Васіля Данілевіча Іван, Дзмітрый, Канстанцін, Фёдар пачалі дзяліць паміж сабой граунты ярашаўскія. Пастанова аб гэтым была запісана ў Слоніmsкім гродскім судзе 8 студзеня 1592 г. Там, у прыватнасці, гаворыцца, што тры браты — Канстанцін, Дзмітрый і Іван падзялілі поле каля Доўгай нівы.

Цікава, што там удакладняецца месцазнаходжанне і склад Ярашава. Прынамсі, ён знаходзіўся над рэчкай Моўчадзю, і ў яго склад уваходзілі яшчэ тры вёскі: Кузьмічы, Несцеравічы і Цікневічы. Вёскі з падобнымі назвамі існуюць і сёння на тэрыторыі Баранавіцкага р-на: Кудзевічы, Цыхневічы, Несцеры (?). Заўважым, што былі зроблены чатыры такія пастановы, а арыгінал напісалі тры браты для Фёдара, ён жа быў паўторна актыкаваны ў Навагрудскім гродскім судзе ў 1797 г. і прадстаўлены для вываду спачатку ў 1798 г., а потым у наступныя гады. (Гэта — самы старажытны дакумент роду Чачотаў, напісаны на старажытнабеларускай мове.) Галіна Фёдара Васільевіча, відаць, мела добры архіў. Невыпадкова менавіта яна захавала гэты старажытны дакумент і шмат іншых матэрыялаў XVII – пачатку XIX ст., якія захаваліся ў справе аб дваранскім паходжанні роду Чачотаў. Прадстаўнікі гэтай галіны займалі значныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім і мелі розныя зямельныя ўладанні.

Унук Фёдара Міхаіл Юзафавіч, жонка Лізавета Шукевіч, таксама як і яго сын Бенядзікт (прывілей караля Станіслава Аўгуста ад 1764 г.) былі мастаўнічымі слоніmsкімі і валодалі часткамі спадчыннага маёнтка Ярашава. Сын яшчэ аднаго ўнука Фёдара, Ян Лявонавіч і жонка Сузана, дачка Рамана, мелі сына Антона, які ў 1738 г. набыў у Шчукаў знакаміты фальварак Завоссе — радзіму Адама Міцкевіча. Антон і жонка Петранеля Івановіч (Яновіч — ?) пакінулі набыты маёнтак Завоссе і частку Ярашава, званую па дзеду Антонаўшчынай, сваім сынам — Ігнату і Антону Тадэвушу. Апошні ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. прадаў сваю частку Ярашава, набыў фаль-

варах Ключавічы Навагрудскага павета. Ён валодаў таксама застаўным ад Радзівілаў фальваркам Барацін (1817) і — разам з братам — фальваркам Завоссе. Антон Тадэвуш у канцы XVIII – пачатку XIX ст. служыў пісарам і рэгентам судоў земскіх навагрудскіх, а таксама суддзёй і прэзідэнтам судоў гранічных навагрудскіх. Ён быў жанаты з Петранеляй Салмановіч, меў сыноў Альбіна, Адама, Канстанціна. У 1837 г. яго ўзнагародзілі ордэнам св. Уладзіміра IV ступені.

Стрыечны брат Антона Тадэвуша Ян Лявонавіч быў рэгентам і адвакатам навагрудскім. Яшчэ адзін прадстаўнік гэтай галіны — Аляксандр Апацінары, сын Людвіга Францавіча, у 1834 г. працаваў рэгентам Мінскага павятовага суда. Адам, сын Тамаша Станіслававіча, быў каморнікам Ваўкавыскага павета. Якуб, сын Юзафа Лявонавіча, згодна з прывілеем караля Станіслава Аўгуста ад 1786 г., — падчашы Навагрудскага павета, па каралеўскім прывілеі 1794 г. — мечнік нядаўна ўтворанага Сталовіцкага павета, валодаў часткова Ярашавам і фальваркам Насейкі. Прадстаўнікі гэтай галіны мелі таксама фальваркі Лаготкі і Зубкаў, маёнткі Мастычы і Лаховічы.

У другога сына родапачынальніка Канстанціна Васільевіча Чачота былі два сыны — Павел і Стэфан (1617). Апошні разам з жонкай Тэкляй з роду Рылаў пакінулі сына Габрыеля, які заклаў частку атрыманага ў спадчыну (1670) маёнтка Ярашава слоніўскім бенедыкцінкам. Спрэчкі па гэтым пытанні цягнуліся больш за сто гадоў, аб чым сведчыць рэгістр дакументаў, пададзены Тэафіляй Пшэсецкай, старшай слоніўскіх бенедыкцінак у 1775 г. Баргаламей, сын Мікалая, верагодна, быў чашнікам смаленскім. З жонкай Кларай Цішкевіч меў сыноў Феліцыяна і Юрыя, ротмістра навагрудскага. Сыны Феліцыяна і Дамінікі Тулоўскай — Ксаверы, мечнік смаленскі, і Ігнат. Першы валодаў фальваркам Ізмайлаўшчына Слоніўскага павета, другі — застаўным маёнткам Прагасоўшчына Дзембжава Лідскага павета. Станіслаў, сын Яна Мікалаевіча, у XVIII ст. з'яўляўся рэгентам гранічным і суддзёй земскім навагрудскім. Яго брат Франц, харужы, згодна з прывілеем караля Аўгуста III ад 1752 г., — паручнік палявой варты войск ВКЛ.

Другі сын Канстанціна Васільевіча Павел быў жанаты на прадстаўніцы роду Вайзбуноў, ці Вайзбутовічаў, валодаў часткай Ярашава (1675), меў сына Якуба, які разам з жонкай Ганнай Яновіч у 1676 г. набыў за 15 тыс. злотых у Мікалая Грыгарэўскага і Ганны Грыгарэўскай-Жырловіч (Вірловіч) фальварак Русоцін Навагрудскага павета (цяпер Карэліцкі р-н). Яго сын Міхал у 1680 г. адпісаў 2500 злотых з застаўнога фальварка Русоцін сваёй жонцы Лявонавай Ваўчэцкай. Іх сыны Юрый, Казімір, Юзаф і Піліп падзялілі дзедаўскі фальварак Русоцін у 1736 г., што было зафіксавана ў кнігах магдэбургскіх навагрудскіх у тым жа годзе. З іх Юрый быў бяздзетны, пра нашчадкаў Юзафа таксама нічога невядома. Казімір Мікалаевіч быў жана-

ты з Петранелай Быкоўскай і меў сыноў Яна і Францішка, каморніка навагрудскага. Казімір і Піліп Міхайлавічы Чачоты прадалі фальварак Русоцін 7 кастрычніка 1755 г. Лукашу Камінскаму, мечніку смаленскаму, што было адзначана ў навагрудскіх магдэбургскіх кнігах 15 лістапада 1755 г. Піліп быў жанаты з Аленай Аколавай, пакінуў пяць сыноў: Яна, Ваўжынца, Міхала, Людвіга, Мацея і дачку Элеанору, паміж якімі, згодна з тастаментам ад 15 снежня 1760 г. (запісаны ў кнігі Навагрудскага земскага суда 18 мая 1767 г.), падзяліў сваю маёмасць. Кожнаму сыну дасталося па 900 злотых, дачцы Элеаноры — 800 злотых, дзеду знакамітага паэта-фалькларыста Яну дастаўся нежанаты селянін Грышка Самсон з былога ўладання фальварка Русоцін, дзе жылі дзевяць сямей з прозвішчам Самсон. Акрамя гэтага Піліп Міхайлавіч ахвяраваў розныя сумы грошай на цэрквы і касцёлы (Моўчадскі, Навагрудскі дамініканскі і базільянскі касцёлы, Гарадзінскую багаўгодную ўстанову і касцёл, а таксама на Ясянецкую і Почапаўскую уніяцкія цэрквы).

Міхаіл Піліпавіч меў сына Вікенція (нарадзіўся ў 1767 г.), які заклаў Адаму Чачоту пусташ Качыцы за 1000 злотых у 1824 г., дзе яшчэ ў 1840 г. жылі яго сыны Юліян (нарадзіўся ў 1799 г.), Карл Ануфрый (нарадзіўся ў 1815 г.), Мацей (у 1817 г.). Вікенцій Міхайлавіч адпісаў з закладных грошай сыну Юліяну 400 злотых, Карлу Ануфрыю і Мацею — па 300 злотых.

Іван Піліпавіч 15 мая 1779 г. склаў тастамент, які быў зафіксаваны 7 чэрвеня 1779 г. у Навагрудскім земскім судзе, згодна з якім сваю маёмасць, у тым ліку і закладныя грошы на маёнтку Гаранкоўшчына, падзяліў паміж сынамі Ігнатам, Юзафам і Тадэвушам. Апошні разам з жонкай Кларай Гаціскай жыў у вёсцы Малюшычы былога Навагрудскага павета (цяпер Карэліцкі р-н). Там у іх нарадзіўся сын Ян Антон. Адбылося гэта 24 чэрвеня 1796 г. па старым стылі, а 7 ліпеня па новым стылі. Ён быў ахрышчаны ў Варанчанскім парафіяльным касцёле 17 ліпеня таго ж года (н. ст.) (цяпер вёска Варонча Карэліцкага р-на). Дзіця, верагодна, атрымала імя ад свята, на якое нарадзілася, — Яна (Івана) Хрысціцеля, не выключана, што “паўплывала” імя дзёда — Івана Піліпавіча.

Неўзабаве сям’я пераехала ў маёнтак графа Тызенгаўза — Рэпіхава, што пад Баранавічамі, дзе бацька працаваў аканомам. Другі сын Тадэвуша і Клары Чачотаў Пётр Павел нарадзіўся праз 10 гадоў і быў ахрышчаны 17 чэрвеня 1806 г. у Навамышскім парафіяльным касцёле.

Дзяцінства Яна Антона прайшло ў гэтым маёнтку на маляўнічых берагах Мышанкі сярод простага мясцовага люду, што, безумоўна, моцна паўплывала на выхаванне і погляды хлопчыка. Тут, відаць, ён і атрымаў першую адукацыю. У 13-гадовым узросце юнак паступае ў павятовую дамініканскую школу ў Навагрудку. Дамініканскія мury разам з касцёлам св. Міхала месціліся ў самым цэнтры Навагрудка на гандлёвым пляцы, дзе стаялі ратуша з гадзіннікавай вежай і шэраг іншых цікавых старажытных пабу-

доў. Побач знаходзіліся вялікія магутныя вежы, іншыя цэрквы і касцёлы, за рынкам хаваўся дамок навагрудскага адваката Мікалая Міцкевіча, сын якога — сусветна вядомы паэт Адам Міцкевіч — вучыўся разам з Янам Антонам у дамініканскай школе. Пасля заканчэння апошняй сябры паступілі ў Віленскі універсітэт. Ян Чачот — на факультэт маральных і палітычных навук. Магчыма, гэта адбылося не адразу ў 1815 г., а праз год. Каб зарабіць сабе на жыццё, ён паступіў на пасаду пісара ў так званую Масу радзівілаўскую — спецыяльную канцэлярыю па ўпарадкаванню родавага архіва князёў Радзівілаў, які знаходзіўся ў палацы былога кардынала Ежага Радзівіла Кардыналіі. У абавязкі маладога пісара ўваходзіла складанне разнастайных матэрыялаў, удзел у заключэнні кантрактаў, таму яму неаднаразова даводзілася выязджаць у Мінск (1819), Навагрудак, Варшаву і іншыя гарады.

Не зважаючы на занятасць на працы, Ян Антон марыў аб атрыманні адукацыі — як вольны слухач хадзіў на лекцыі асобных прафесараў Віленскага універсітэта, самастойна вывучаў гісторыю, літаратуру, права. З прыведзеных К. Цвіркам у прадмове да кнігі “Наваградскі замак” урыўкаў лістоў да Адама Міцкевіча ў Коўна ў 1819 г. бачна, што Ян Чачот сур’ёзна займаўся правам і нават збіраўся кінучь пісаць і чытаць кнігі “не па спецыальнасці”.

У 1818 г. ён становіцца сябрам створанага год назад тайнага Таварыства філаматаў (аматараў навук). Як вядома, заснавальнікамі яго былі старыя студэнцкія сябры Тамаш Зан, Адам Міцкевіч, Юзаф Яжоўскі. На паэтычным турніры 21 снежня 1818 г. Ян Чачот быў прызнаны трэцім паэтам пасля Адама Міцкевіча і Тамаша Зана. Імкнучыся пашырыць свае шэрагі, філаматы стварылі саюз сяброў, у які ўваходзілі 30 студэнтаў, затым намаганнямі Тамаша Зана ў 1820 г. было заснавана Таварыства прамяністых, у якое ўваходзіла ўжо больш за 200 чалавек. Нягледзячы на пастаянны пераслед з боку царскіх уладаў, якія імкнуліся падавіць любое вальнадумства, у 1821 г. Таварыства прамяністых было пераўтворана ў патрыятычнае Таварыства філарэтаў (прыхільнікаў дабрачыннасці), дзе Ян Чачот узначаліў блакітны (літаратурны) аддзел. Як адзначаюць даследчыкі, тут па-сапраўднаму раскрыліся яго арганізацыйныя здольнасці і найлепшыя душэўныя якасці — бескарысліваць, самаахвярнаць. Велізарная праца таварыства ў розных накірунках працягвалася і ў час вакацый у родных мясцінах, дзе вялася праца па збору не толькі фальклорнага, этнаграфічнага матэрыялу, але і ствараліся філіі таварыства. Тысячы рукапісных аркушаў паэтычнай, навуковай і эпістальнай спадчыны філаматаў і філарэтаў раскіданы па архівах розных краін: Польшчы, Літвы, Расіі і інш. Гэта яскрава бачна з бібліяграфіі, складзенай У. Мархелем да яго артыкула пра Я. Чачота ў 6 т. Біябібліяграфічнага слоўніка “Беларускія пісьменнікі”. Сотні аркушаў з творамі і лістамі, прамовамі А. Міцкевіча, Т. Зана, Я. Чачота і інш. сяброў та-

варыства знаходзяцца ў аддзелах рукапісаў Люблінскай ваяводскай бібліятэкі імя Г. Лапацінскага і бібліятэкі Каталіцкага універсітэта ў Любліне (Польшча).

Дзейнасць таварыстваў не магла падабацца царскім уладам, і ў час выкрыцця гэтых тайных арганізацый Ян Чачот быў арыштаваны адным з першых. Ён цэлы год (з 10 кастрычніка 1823 г. па 22 кастрычніка 1824 г.), пакуль вялося следства, адседзеў у халодных кляштарных мурах, якія былі ператвораны ў вязніцу. І нават тут Ян Антон працягваў працаваць. Ён піша і перадае сваёй каханай — дачцы рэктара Віленскага універсітэта Зосі Малейскай — шматлікія песні. Усе зняволеныя, акрамя чатырох, былі выпушчаны. Сярод трох сасланых на Урал быў і Ян Чачот. Сваё паўгадавое пакарэнне ён адбыў у крэпасці Кізіл.

У маі 1825 г. Ян Антон атрымаў дазвол прыехаць ва Уфу. Праз тры гады ён паступіў на дзяржаўную службу канцэлярыстам у бюро мясцовага губернатара. З 1831 па 1833 г. працуе ў Цвяры і Таржку, пасля чаго нарэшце атрымае дазвол вярнуцца на Беларусь. Ён уладкоўваецца канцэлярыстам у дырэцыі Бярэзінскага канала, якая месцілася ў Лепельскім павеце. У НГАБ захавалася аўтэнтычны дакумент — патэнт ад 1 снежня 1838 г., згодна з якім калежскі рэгістратар Іван Чачот за добрую службу атрымаў чын губернскага сакратара. Але, відаць, дзяржаўная служба была не вельмі даставабы творчай натуры вольналюбівага чалавека, ды і здароўе было падарвана пад час зняволення ісылкі, таму ў 1839 г. Ян Антон атрымае дазвол на выхад у адстаўку. Ён пераязджае на родную Навагрудчыну, у Шчорсы, дзе ўладкоўваецца на пасаду бібліятэкара да былога апекуна філарэтаў графа Храптовіча. У гэты час Ян Чачот спрабуе зацвердзіць у дваранстве сваю галіну роду Чачотаў. Аб гэтым сведчыць шэраг складзеных ім уласнаручна папер, што захаваліся ў справе аб дваранскім паходжанні роду Чачотаў. Напрыклад, прашэнне на імя цара Мікалая Паўлавіча, у якім пішацца аб тым, што род Чачотаў неаднаразова зацвярджаўся губернскім дваранскім дэпутацкім сходам. Тут ёсць таксама два пасямейныя спісы (1840 і 1842 гг.), у якія акрамя Яна Антона запісаны яго брат Пётр Павел, тытулярны радца, які жыў у маёнтку князя Вітгенштэйна ў мястэчку Глыбокае Дзісенскага пав., а таксама стрыечныя браты Юліян Карл Ануфрый і Мацей Вікенцьевічы. У гэтых спісах маецца інфармацыя пра родавы герб Астоля, якая ўяўляе невялікі аўтарскі дослед у галіне геральдыкі на падставе гербоўнікаў Нясецкага, Бельскага і Папроцкага. Яшчэ некалькі аркушаў складаюць вопіс дакументаў і радаводную табліцу роду Чачотаў ад Міхала Якубавіча. На вялікі жаль, нягледзячы на намаганні Яна Антона, дадзеная галіна роду Чачотаў пры ягоным жыцці так і не была зацверджана Сенатам ды фактычна згасла, таму што ў брата Яна Антона Пятра Паўла не пазначана нашчадкаў па мужчынскай лініі...

ЯН ЧАЧОТ У СВЯТЛЕ ПОЛЬСКИХ ГІСТАРЫЧНЫХ КРЫНІЦ Спроба іх інтэрпрэтацыі

“Польская ўсеагульная энцыклапедыя”, выдадзеная Дзяржаўным навуковым выдавецтвам, сцвярджае, што Ян Чачот нарадзіўся ў 1797 г. у Рэпіхаве каля Навагрудка, “Польскі біяграфічны слоўнік” — што ў 1796 г., таксама ў Рэпіхаве. Некаторыя іншыя крыніцы падаюць як дату нараджэння 1794 г., прычым адны сведчаць, што бацька яго быў там (у Рэпіхаве) аканомам або адміністратарам у маёнтку Тызенгаўза, а другія — што ў былым езуіцкім маёнтку. Калі гаварыць пра дакладную дату нараджэння, то гэтае пытанне таксама складанае. Сам Чачот святкаваў свой дзень нараджэння 24 чэрвеня (у дзень св. Яна, адсюль і імя). “Гісторыя беларускай літаратуры” датай нараджэння лічыць 7 ліпеня, а “Беларуская савецкая энцыклапедыя” сцвярджае, што Чачот нарадзіўся 17 ліпеня. Абедзве беларускія крыніцы месцам нараджэння пісьменніка называюць Малюшычы.

Пытанне аб даце і месцы нараджэння Яна Чачота здавалася б часткова вырашана пасля таго, як у міжваенны перыяд Леанард Падгорскі-Аколаў знайшоў метрыку хрышчэння, у якой было напісана:

“1796 года, 19 ліпеня. З двара Малюшычы. Я, Адальберт Шчасніцкі, пробашч Варанчанскі, выканаў святы абрад над Янам Антоніем, сынам вяльможных шляхціцаў Тадэвуша і Клары (з роду Гаціскіх) Чачотаў, законных мужа і жонкі, навагрудскіх ротмістра з жонкай, ахрышчаным толькі вадой 6 ліпеня вялебным айцом Янам Лазоўскім, капланам сэрвацкім, пробашчам грэка-уніяцкага абраду. Кумаі былі: шляхціц пан Марцін Рамашкевіч і шляхцічка пані Анна Шымкевіч, аканомава, сэрвацкая. Прысутнымі пад час святога абраду былі пан Ігнат Чачот, сын навагрудскага ротмістра, і шляхцічка дзяўчына Разалія Хаціская, дачка навагрудскага ротмістра”.

Давайце прааналізуем дадзены дакумент і паспрабуем зрабіць некаторыя вывады.

Што датычыць выразу “хрышчэнне вадой”, то агульнавядома, што такое хрышчэнне практыкуецца часта адразу пасля нараджэння дзіцяці ў выпадку яго слабога стану здароўя, якое пагражае жыццю. Таму можна без ваганняў сцвярджаць, што хрышчэнне адбылося ў дзень нараджэння немаўляці (пра што крыху пазней). Але існуюць пэўныя сумненні адносна месца нараджэння. Калі бацькі зразумелі, што дзіця патрабуе пільнага хрышчэння, то было б лагічным, што па святара (нават уніяцкага, што і мела месца ў дадзеным выпадку) паслалі б у бліжэйшы касцёл. Бліжэйшымі ад Малюшыч (калі іх прыняць за месца нараджэння Яна Чачота) былі касцёл і дамініканскі кляштар у Валеўцы (прыкладна за 6 кіламетраў). Наступнай

па адлегласці была уніяцкая царква ў Карэлічах (каля 13 кіламетраў). Але за капланам паслалі чамусьці ў больш аддалены Сэрвач (17 кіламетраў). Дарога заняла пасланцу некалькі гадзін, а на вагу золата была ж кожная хвіліна. Напрыклад, з Валеўкі ксёндз прыехаў бы хутчэй у тры разы. Пра што ўсё гэта сведчыць? Пра тое, што Чачот, напэўна, нарадзіўся не ў Малюшычах, а ў Сэрвачы, дзе і адшукалі уніяцкага святара, які ажыццявіў першае хрышчэнне.

Мае вывады былі падвергнуты сумненню: а можа, святар Ян Лазоўскі акурат знаходзіўся ў гэты час у Малюшычах і яго прысутнасць была выкарыстана? Можа, і так. Аднак існуе адно “але”. З гістарычных звестак аб Сэрвачы не вынікае, што там была уніяцкая царква. Была там, як вядома, каталіцкая капліца ў маёнтку Несялоўскага, у якую пазней былі перанесены яго астанкі з Варончы.

Што ж тады ў Сэрвачы мог рабіць грэка-уніяцкі пробашч? А можа, гістарычныя запісы не перадалі нам інфармацыю пра існаванне там уніяцкай царквы? Гэта малаверагодна, бо пра такія аб’екты звычайна ўпамінаецца. Таму я даю наступную інтэрпрэтацыю: айцец Лазоўскі выкарыстоўваў рымска-каталіцкую капліцу Несялоўскіх, што практыкавалася ў гэтых мясцовасцях.

Падкрэсліваю яшчэ раз, што запіс у метрыцы хрышчэння Яна Чачота, цытую: “з двара Малюшычы”, зусім не сведчыць пра тое, што ён нарадзіўся ў гэтай мясцовасці. Дзіця магло быць прывезена ў Варончу толькі з Малюшыч, дзе часова знаходзіліся яго бацькі, прывезеныя для выканання абраду. Пра некаторую сувязь Чачотаў з Сэрвачам сведчыць удзел у цырымоніі сэрвацкай аканомкі Анны Шымкевіч. На жаль, пакуль што не ведаем яе дзівочага прозвішча, што магло б у нейкай меры праясніць сітуацыю.

Калі ж усё-такі нарадзіўся Ян Чачот? Сам ён сцвярджаў, што 24 чэрвеня, хрышчэнне вадой адбылося 6 ліпеня. Беручы пад увагу вышэй сказанае, сцвярджаю, што хрышчэнне вадой адбылося на наступны дзень пасля нараджэння. Ці ёсць тут супярэчнасць? Няма, бо адна дата магла быць паддзена згодна з юліянскім календаром, а другая паводле грыгарыянскага. Зыходзячы з такіх прадпасылак, дату нараджэння Яна Чачота можна ўдакладніць наступным чынам: нарадзіўся 24 чэрвеня 1796 г., г. зн. 5 ліпеня па старому стылю, і праблема была б вырашана.

Што ў Малюшычах маглі рабіць бацькі Яна Чачота? Толькі адно — былі (або была толькі сама пані Чачот) у сваякоў у гасцях.

Малюшычы былі вёскай і аколіцай шляхецкай, з мноствам фальваркаў, частка з іх належала мясцовым татарам. Займала невялікі абшар. Татары сваю гаспадарку чужым у арэнду не аддавалі. З татарскіх сем’яў у Малюшычах пражывалі Уланавы, Багдановічы, Карыцкія, Малюшыцкія (побач з хрысціянскай сям’ёй з такім жа прозвішчам) і інш. Вядомы з таго часу

шматлікія ўмовы куплі-продажу, закладання, перадачы правоў і г. д., якія ажыццяўляліся паміж татарскімі ўладальнікамі зямлі ў Малюшычах. Заўсёды гэта адбывалася толькі паміж сваімі.

Безумоўна, жылі там і хрысціянскія ўладальнікі зямлі. З успамінаў Ігнація Булгака, зборшчыка ахвяраванняў бернардзінак з Нясвіжа, ведаем, што ў час свайго знаходжання ў гэтай мясцовасці ён наведваў Мацкевічаў, Маркевічаў і Равенскіх. З іншых крыніц даведваемся, што гаспадарылі там Дабічынскія, а пазней Савічы.

“Геаграфічны слоўнік...” удакладняе, што каля 1860–1870 гг. у вёсцы Малюшычы пражывалі 48 асаднікаў, якія мелі поўныя надзелы, а таксама знаходзіліся тры фальваркі, з якіх два мелі па 5 валок зямлі і якія належалі магаметанскай сям’і Уланаў, а адзін з 10 валокамі з “прапінацый” (вінным водкупам) быў ва ўладанні праваслаўнага святара Савіча.

Калі Тадэвуш Чачот мог знайсці ў Малюшычах працу, то, мяркую, толькі ў фальварку, перш за ўсё ў Дабічынскіх, а затым Савічаў. Аднак не знаходзім гэтаму ніякага пацвярджэння. Сёння можам паводле наяўных звестак сцвярджаць, што Ян Чачот нарадзіўся, верагодна, у Малюшычах, але быць упэўненымі ў гэтым можам толькі пасля таго, як знойдзем архіўныя дакументы, якія дакладна пацвердзілі б, што яго бацькі там знаходзіліся.

На жаль, не можам знайсці такога пацвярджэння, таму што польскія архівы нічога не даюць, а беларускія архівы для нас недаступныя, у чым я пераканаўся асабіста.

Мы можам склаці рэестр мясцовасцей з лістоў і твораў, аўтарства якіх належыць Яну Чачоту і ў якіх ён апісвае родныя краявіды. Калі ісці ў алфавітным парадку, то гэта выглядае наступным чынам: Баранавічы, Беліца, Закрэт, Зубкаў, Лоўчыцы, Паплавы, Узногі і “домік над Нёмнам”, дзе пакінуў сваіх бацькоў (гаворка ідзе пра фальварак Сацэвін, які ў арэнду аддаваў Хлявінскі і ў якім Чачот у 1820 г. пасяліў сваіх бацькоў). Няма ў гэтым спісе ні Малюшыч, ні Рэпіхава. У дадзеным выпадку дапусцім, што Чачот называў толькі тыя мясцовасці, якія памятаў, а ў месцы свайго нараджэння быў нядоўга і ў раннім узросце.

Як вядома, Адам Міцкевіч называў свайго сябра “Янам з Мышы”. Услед за артыкулам Прусіноўскага, змешчаным у “Tygodniku Pustrowanym”, польскія даследчыкі тлумачаць гэтую назву паходжаннем Чачота з Рэпіхава, якое належала да Навамышскай парафіі і знаходзілася ва ўладанні Тызенгаўза. Як зазначалася вышэй, некаторыя крыніцы сведчаць, што быў гэта паслязуюшчы фальварак.

Здаецца мне, што абедзве інфармацыі (аб прыналежнасці) і становяць частку той праўды, што фальварак, у якім Тадэвуш Чачот мог быць аканонам, належаў спачатку езуітам, а пасля роспуску ордэна мог перайсці ва ўласнасць каралеўскай казны. Пазней яго гаспадаром стаў граф Тызенгаўз

як каралеўскі падскарбі. Але справа ў тым, што памёр ён яшчэ ў 1785 г., а яшчэ раней цалкам збанкрутаваўся, і яго маёнткі яшчэ ў 1780 г. падлягалі пад так званую эксдывізію. Таму не мог бацька Яна Чачота працаваць у яго ў час нараджэння сына.

Больш падстаў для называння яго “Янам з Мышы” дае факт пражывання ў Баранавічах або ў фальварку Узногі, тым больш што маёнткі знаходзіліся побач. Абедзьве мясцовасці належалі да Навамышскай парафіі.

Ёсць яшчэ адзін спрэчны момант у біяграфіі Чачота, які заключаецца ў тым, што ў 1809 г. ён прыбывае ў Навагрудак і неўзабаве сустракаецца ў адным класе з Адамам Міцкевічам. Калі параўноўваць даты пачатку навучання ў школе Міцкевіча і Чачота, то аказваецца, што Чачот распачаў навучу ў школе на два гады пазней. Вядома таксама, што Адам паўтараў трэці клас у 1810/11 навучальным годзе і тады мог спаткацца з Янам Чачотам. Гэты факт пацвярджаецца каляндарыкам за той навучальны год, які цытуецца ў “Хроніцы жыцця і творчасці...”, дзе знаходзім запіс, што А. Міцкевіч і Я. Чачот заканчваюць 3 клас Навагрудскай школы як лепшыя вучні.

Але зноў-такі пытанне ўскладняецца тым, што Міцкевіч паўтараў таксама і пяты клас у 1813/14 навучальным годзе. У такім выпадку Ян Чачот павінен быў бы апыраўдзіць яго і скончыць школу на год раней. Але мы ўсе ведаем, што скончылі школу яны разам і разам падалі заявы на медыцынскі факультэт Віленскага ўніверсітэта.

Калі ж прымаць 1809 г. за дату распачацця Чачотам навучання ў школе, то мусім згадзіцца з тым, што ён не сустрэўся з Міцкевічам у адным класе ў той час, як апошні яго паўтараў (што супярэчыла б запісу ў “Хроніцы жыцця...”). А адбылося гэта толькі пасля паўтарэння Міцкевічам пятага класа, ці ў 1813/14 навучальным годзе. Але такое разважанне заблытвае верш-імправізацыя Міцкевіча (прымаючы яго змест літаральна), які ён чытаў на сваіх імянінах у 1818 г. Цытую:

Jakaż tu wina i mózgu strata!
Janie! Pamiętasz owe majówki?
Wszakże to szóste mijają lata.
My z Tobą zawsze półgłówki.

З гэтых радкоў вынікае, што сустрэліся яны ў адным класе ў 1812 г. (або годам пазней, чым сцвярджаюць цытуемыя вышэй запісы, і раней, чым у пятым класе).

На маю думку, 1812/13 навучальны год паўтаралі ўсе вучні Навагрудскай школы (не выключана, што ўсёй губерні), таму што заняткі былі спынены ваеннай завірухай і праходжаннем праз краіну дзвюх армій. Толькі ў такім выпадку абодва вучні, Міцкевіч і Чачот, маглі разам скончыць школу, а спаткацца ў ёй у трэцім класе. Але пры адной умове, што перанясём дату распачацця Янам Чачотам навукі на 1808 г.

Для выяснення некаторых спрэчных момантаў, звязаных з біяграфіяй Яна Чачота, я паспрабаваў скласці на аснове даступных польскіх крыніц радавод паэта. Спроба мая аказалася вельмі складанай, галоўным чынам з прычыны дваякага напісання яго прозвішча ў нашых крыніцах.

У манаграфіі свайго роду я знайшоў наступны запіс (паводле артыкула Калянкоўскага “Зыгмунт Аўгуст”):

“Калі былі вызначаны тэрміны збору сярэбрашчыны (падаткаў) на 14 мая 1534 г. і 6 студзеня 1535 г., у Літву былі пасланы вялікакняжацкія прыдворныя з лістамі; на Ашмяншчыну Віленскага ваяводства паехаў Стрэт Салтановіч (Меднікі, Ліда, Ашмяны, Маркава, Крэва, Мінск, Магілёў і г.д.), у бок “завілейскі” паехаў Сямён Булгаковіч, а на Падляшша — Васька Чачот, продак Чачотаў”.

Гэтая інфармацыя дапаўняецца Севярынам Урускім у “Сям’і, гербоўніку польскай шляхты”, які сцвярджае, што гняздом Чачотаў было Смаленскае княства, з якога пасля яго захопу Масквой Васіль Данілавіч Чачот пераехаў у Літву, дзе з дазволу караля Зыгмунта Аўгуста ў 1545 г. пераняў спадчыну свайго цесця Беліка ў Слоніміскім павеце. У 1566 г. яго ўдава (другая жонка) ад свайго імя і ад імя сына Дзмітрыя вядзе спрэчку з пасынкам Фёдарам аб раздзеле маёмасці (гаворка тут ідзе аб фальварках Руткі і Ярашава).

Чачоты выкарыстоўваюць гербы Астоя, Праўдзіч, а адно з адгалінаванняў ужывае ўласны герб (яго выгляд невядомы).

Пасля аналізу генеалагічных запісаў і выключэння з разгляду адгалінавання Чачотаў, якое пачало ўжываць адрознае напісанне прозвішча (гербу Праўдзіч), я склаў асновы радаводу Яна Чачота з асцярожнай агаворкай адносна асобных запісаў, якія, зрэшты, даюць магчымасць рабіць дапаўненні ці некаторыя змены. З манаграфіі свайго роду даведаўся, што існуе таксама манаграфія пра Чачотаў, але акрамя таго, што адшукаў у Польшчы прадстаўнікоў гэтага роду, на след працы не натрапіў.

Цытуемы на пачатку артыкула тэкст метрыкі аб хрышчэнні Яна Чачота з’яўляецца перакладам арыгінала з лацінскай мовы. У апрацаваным радаводзе я ўказваю на пэўныя супярэчнасці ў запісах дадзенай метрыкі з дадзенымі Адама Банецкага ў “Польскай геральдыцы” 1900 г. Не было б гэтых супярэчнасцей пры адной умове, а менавіта, каб замест сфармуляванняў: “ротмістраўства” і “ротмістр” было б “ротмістравічоўства” і “ротмістравіча”. Неабходна знайсці лацінскі арыгінал і праверыць, якія словы ўжыў у запісе ксёндз Шчасніцкі.

З гістарычных крыніц ведаем яшчэ некалькі Чачотаў, якія жылі ў той перыяд на гэтай тэрыторыі. Не ведаем толькі пра іх дачыненне да сям’і Яна Чачота. Калі б удалося атрымаць інфармацыю ў гэтым плане, то яна была б надзвычай каштоўнай. Можа, вырысавалася б са змроку гісторыі больш вы-

разная постаць Яна Чачота — сябра, кансультанта і карэктара Адама Міцкевіча, а таксама таленавітага творцы і прапагандыста народных традыцый.

P. S. У выніку майго знаходжання ў Карэлічах на сесіі, прысвечанай гадавіне з дня нараджэння Яна Чачота, і пасля знаёмства з працамі мясцовых гісторыкаў і даследчыкаў, удакладняю інфармацыю, змешчаную вышэй у тэксце, якая датычыць адлегласці ад Малюшыч да Сэрвача (пададзеную паводле даступных у Польшчы турыстычных карт), і згаджаюся, што паміж абедзвюма гэтымі мясцовасцямі можна было ездзіць па скарочанаму шляху, “напрасткі”, што прыбліжала іх адну да другой.

Астатнія мае крытычныя заўвагі і агаворкі адносна стану ведаў пра жыццё Яна Чачота па-ранейшаму актуальныя і патрабуюць дакладных тлумачэнняў гістарычнымі крыніцамі.

Пераклад з польскай мовы Ганны Цішук

Кастусь Цвірка

СЛЕД НА ЦАЛКУ Творчы шлях Яна Чачота

Ян Чачот быў адным з самых актыўных членаў Таварыства філаматаў, агульнапрызнаным яго “дударом”. Ён цалкам падзяляў філамацкія ідэі чалавекалюбства, развіваў іх разам з сябрамі, намагаўся іх ажыццяўляць, што праявілася ў яго імкненні паглыбіцца ў вусную паэзію роднага народа і асабліва ў спробе стварыць літаратуру на беларускай мове. Якраз за гэта больш за ўсё цанілі яго сябры-філаматы, вылучаючы на кіраўнічыя пасады.

Нарадзіўся Ян Чачот у вёсцы Малюшычы Навагрудскага павета на самым схіле XVIII ст. — 24 чэрвеня 1796 г., якраз на свята Яна Купалы, — таму і атрымаў гэткае імя. Хрысцілі малага Яна, “сына радавітай шляхецкай сям’і Чачотаў — Тадэвуша і Клары з дому Гаціскіх”, як даводзяць “Метрыкі”, у парафіяльным касцёле ў Варончы. Прычым, ён быў ахрышчаны двойчы — спачатку, 6 ліпеня, уніяцкім, а потым, 19 ліпеня, — каталіцкім святаром, які даў яму і другое імя — Антоній.

З Малюшычаў, дзе арандавалі фальварак, Чачоты праз нейкі час перабраліся пад Баранавічы. Там гаспадар сям’і Тадэвуш Чачот наняўся да пана Тызенгаўза служыць аканомам у маёнтку Рэпіхава Навамышскай парафіі таго ж Навагрудскага павета (цяпер Ляхавіцкі р-н). Тут, на берагах ракі Мышанкі, прытоку Шчары, і “прамільгнуў ранак жыцця” Яна, як сведчыць яго балада “Мышанка”.

Адсюль, з баранавіцкіх ваколіц, з-пад Новай Мышы, недзе ў 1809 г. юны Чачот, “Ян з Мышы”, як потым назавуць яго сябры, падаўся на вучобу ў

павятовы горад Навагрудак у дамініканскую школу. Там (ад першага класа і на ўсё жыццё) пасябраваў ён са сваім аднакласнікам, будучым вялікім паэтам Адамам Міцкевічам. Хлапчукі разам гулялі на школьным падворку, на Замкавай гары, падарожнічалі па ваколіцах Навагрудка, любілі слухаць расказы мясцовых сялян, шляхціцаў, знаёміліся з іх жыццём і побытам. Аповеды бывалых людзей, сярод якіх быў і бацька Адама, Мікалай Міцкевіч, былы ўдзельнік паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, бунтавалі розумы і сэрцы дапытлівых юнакоў, гэтакіх непадобных на іншых “шкаляроў”, прымушалі задумвацца над доляй свайго краю, над вытокамі сацыяльнай несправядлівасці. Ужо тады са спагадай і павагай глядзелі сябры на просты люд, з якім сустрэкаліся на кожным кроку — і ў самім Навагрудку, і ў наваколлі. Ці не гэтая спагада, гэтая павага да людзей розных станаў і цягнула хлопцаў вывучаць іх вусную паэзію, абрады? Пра зацікаўленасць Яна Чачота і Адама Міцкевіча беларускім фальклорам у часы навучання ў Навагрудку сведчыць іх зямляк-навагрудчанін і сябар-філамаст, славуцы вучоны Ігнат Дамейка ў сваіх успамінах пра філамацкія гады.

У 1815 г., развітаўшыся часова з Навагрудкам, Ян Чачот і Адам Міцкевіч скіраваліся ў Вільню — шукаць сваё месца ў жыцці. Не здолеўшы трапіць у лік “казённакоштных” студэнтаў Віленскага універсітэта, як гэта ўдалося Адаму Міцкевічу, Ян Чачот мусіў шукаць нейкую працу. Спачатку меў невялікі заробак за паслугі віленскім адвакатам, а потым знайшоў пасаду пісара, або “пішчыка”, як ён сам сябе называў, у Пракураторыі радзівілаўскай — створанай Аляксандрам І спецыяльнай камісіі па разбору архіваў нясвіжскіх Радзівілаў — пасля смерці апошняга іх прамога нашчадка Дамініка Радзівіла.

Толькі праз год пасля пераезду ў Вільню Ян Чачот змог ажыццявіць сваю мару — стаць студэнтам “галоўнай школы Літвы” — Віленскага універсітэта. Паступіў ён на факультэт маральных і палітычных навук з мэтай вывучыцца на адваката. Таму заўсёды хадзіў “пад руку” са “Статутам Вялікага Княства Літоўскага”. “Так я заглыблены ў “Статут”, — пісаў Чачот сябру Ануфрыю Петрашкевічу, — што калі з Жэготам пачынаем спяваць, то ён з кнігі нямецкай, а я са “Статута” што-небудзь спяваю”¹. Праўда, вучобу трэба было спалучаць са службай у Пракураторыі.

Нягледзячы на вялікую занятасць, Ян Чачот знаходзіў час і для грамадскай працы. Даведаўшыся пра ўзнікненне Таварыства філаматаў, ён, не задумваючыся, уступае ў гэтую патрыятычную арганізацыю. Разам з Тамашом Занам, Адамам Міцкевічам, Юзафам Яжоўскім, Ануфрыем Петрашкевічам, Францішкам Малёўскім і іншымі ён аддаваў арганізацыі ўвесь свой малады імперат. Чачот надзвычай актыўна выступаў на філамацкіх пасяджэн-

¹ Чачот Я. Наваградскі замак. Мн., 1989. С. 252.

нях са сваімі творамі, з разглядам творчасці сяброў, з навуковымі паведамленнямі, рабіў агляды варшаўскага друку. Аб грунтоўнасці і сур’ёзнасці яго выступленняў сведчыць прачытаная на адным з такіх пасяджэнняў рэцэнзія на баладу Адама Міцкевіча “Курганок Марылі”, якая захавалася да нашага часу. Але больш за ўсё любілі філаматы Яна Чачота за яго вясёлыя і смелыя песні і вершы, якія ён пісаў да ўсіх сходак і вечарынак філамацкай сям’і. Ян Чачот быў як бы штатным “песняром”, ці “дударом” згуртавання. Прычым, як падкрэслівае “Польскі слоўнік біяграфічны”, “спецыяльнасцю яго былі беларускія песні, якія ён складаў на падзеі дня па ўзору народных песень”².

Калі было ўтворана Таварыства філарэтаў, Яна Чачота выбралі кіраўніком найбольш важнага аддзела (саюза) — літаратурнага. Ён вельмі актыўна ўзяўся за згуртаванне мясцовых творчых сіл, за выхаванне літаратурнай моладзі, з вялікай паграбавальнасцю ставячыся да творчасці пачаткоўцаў, за што маладыя літаратары празвалі яго “ментарам”.

Пасля разгрому віленскіх студэнцкіх згуртаванняў Ян Чачот разам з Тамашом Занам і Адамам Сузіным (які быў родам з Пружаншчыны) трапіў на далёкі Урал. Спачатку адбываў пакаранне ў крэпасці Кізіл (дарэчы, сюды царскія ўлады ссылалі паўстанцаў-касцюшкаўцаў), адкуль яго неўзабаве перавялі ў Уфу, а потым — у Цвер. У 1833 г. яму дазволілі вярнуцца — пад наглядом паліцыі — на Беларусь, у мястэчка Лепель, дзе ён уладкаваўся на службу ў дырэкцыю Бярэзінскага канала. І толькі ў 1839 г. “государь император высочайше повелеть соизволил” адпусціць Яна Чачота дамоў, на Навагрудчыну, і зняць з яго паліцэйскі нагляд. Знямоглага за гады зняволення Яна Чачота ўзяў на пасаду бібліятэкара былы шчыры апякун філаматаў ліберальны граф Адам Храптовіч, які валодаў у Шчорсах адной з багацейшых у Еўропе бібліятэк. Пасля смерці гаспадара Шчорсаў Ян Чачот жыў у сваіх сяброў на Навагрудчыне — у вёсках Бортнікі, Вольная і Далматаўшчына, займаўся выданнем у Вільні сабраных ім твораў беларускага фальклору.

Пасля цяжкай хвароба прывяла яго ў Друскенікі, “на воды”. Але, на жаль, лекаванне не дало чаканага выніку, і 23 жніўня 1847 г. Ян Чачот, пражыўшы крыху болей за 50 гадоў, памёр у суседняй з Друскенікамі вёсцы Ротніца, дзе і быў пахаваны паблізу касцёла. Адам Міцкевіч, са спазненнем даведаўшыся пра смерць дарагога сябра, з болем у сэрцы пісаў 26 чэрвеня 1853 г. Ігнату Дамейку з Парыжа ў Чылі: “Дарагі Ігнат, вось што-кольвек пра нашых былых сяброў і мінулыя часы. З двух канцоў зямлі, якія аддзялілі нас адзін ад аднаго, мы бачым па-рознаму цяперашнія часы, у мінулым жа мы сустракаемся па-ранейшаму. Не ведаю, ці вядома табе, што ад

² Polski Słownik Biograficzny. Warszawa, 1938. T. 4. S. 316–317.

нас пайшоў твой ранейшы таварыш, а мой стары друг (ад першага класа) Ян Чачот. Дзень яго смерці нам невядомы. Мы даведаліся толькі, што ён памёр, мне ўсё снілася пра яго адно і тое ж: што ён прыехаў у Парыж, а я з-за нейкіх перашкод не магу з ім пабачыцца. Гэта мучыла мяне ў сне, і я прачнуўся журботны. Мне доўга не хацелася верыць звесткам пра яго смерць, якія ў нас так цяжка праверыць. Цяпер я ведаю пэўна, што ён памёр. Доўгія гады і многа ўспамінаў звязвалі мяне з ім. Перад смерцю ён выдаў беларускія песні, і яны там выклікалі вялікую прыхільнасць...”³

Першыя вядомыя літаратурныя творы Яна Чачота з’явіліся недзе каля 1818 г. і так ці інакш былі звязаны з Таварыствам філаматаў.

Песні і вершы з нагоды студэнцкіх урачыстасцей пісалі разам з Янам Чачотам і Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфрый Петрашкевіч, Тэадор Лазінскі. “Аднак, — заўважае вядомы польскі фалькларыст і літаратуразнаўца Станіслаў Свірка ў кнізе “З кола філамацкага перадрамантызму”, — наймацней адбівалася ў жыцці філаматаў песенная творчасць якраз Чачота. Не было імянінаў, маёўкі ці сяброўскага сходу, якога б Янак (або Ян з Мышы — як яго таксама звалі) не аздобіў сваімі сардэчнымі “песенькамі”, як заўсёды, патрыятычнымі, народнымі па сваім духу, нярэдка напісанымі на матыў песні беларускага люду...”⁴

Тыя песні і вершы Яна Чачота, і польскія, і беларускія, якія дайшлі да нас дзякуючы публікацыям Яна Чубэка (*Roezye filomatów. Kraków, 1922. T. 1–2*) і іншых польскіх даследчыкаў, паказваюць нам цудоўны песенны талент паэта. Напеўнасць, “крылатасць”, паводле выказвання Міцкевіча, непасрэднасць і празрыстасць верша дазвалялі Чачотавым песням вельмі лёгка класіфікавацца на музыку. Зрэшты, Ян Чачот часта і пісаў іх на гатовы ўжо матыў вядомых яму беларускіх народных песень. Пры гэтым ён не забываў пазначыць, на матыў якой канкрэтна народнай песні трэба было спяваць напісаныя ім строфы.

Вельмі любілі філаматы, ды і наогул віленская моладзь, напрыклад, вясёлую жыццярадасную песню Яна Чачота “Што старыя за вар’яты”, напісаную дзесьці ў 1818 ці 1819 г. на матыў беларускай народнай песні “Чаму дзеўку не любіць, калі дзеўка ладна”, што адзначыў у прыпісцы сам аўтар.

Такой жа бадзёрай, аптымістычнай была вельмі папулярная таксама сярод моладзі песня Яна Чачота “Прэч, прэч, сум, нудоты...”. У прыпісцы да яе аўтар даводзіў, што напісана яна на матыў песні “крывічанаў”, г. зн. беларусаў, песні, якая пачыналася словамі: “Сем дзён малаціла, шастак зарабіла...” Ахвотна спявала моладзь і творы Яна Чачота, што былі ім створаны на матывы беларускіх народных песень, якія пачыналіся словамі (іх

³ Міцкевич А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 5. С. 587–588.

⁴ Świrko S. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. Warszawa, 1972. S. 222.

зноў жа аўтар прыводзіць — каб ведалі, як спяваць): “Ой, валы ж мае да палавья”, “Бяду сабе купіла да за свае грошы”, “Як не бачу Петруся, то я з ветру валюся” і інш. Шмат такіх песень было напісана Янам Чачотам у турэмных засценках. Усе яны прызначаліся паэтавай каханай Зосі Малеўскай — вельмі прывабнай дачцы рэктара Віленскага ўніверсітэта (яе кахаў і Тамаш Зан). У кватэры рэктара часта збіраліся філаматы, бо ягоны сын Францішак Малеўскі таксама быў сябрам таварыства. Гэтыя песні Зося выконвала пад фартэпіяна.

У многіх песнях Яна Чачота адбіліся антыўрадавыя настроі моладзі, вальналюбныя ідэі аўтара. Гэтыя творы віленская моладзь заўсёды сустракала бурнымі воплескамі ў час выступлення апошняга на сходках, а самога аўтара падымала “на ўра”.

Але самы вялікі поспех ва ўніверсітэцкай моладзі, абсалютная большасць якой паходзіла з апалычанай беларускай шляхты, мелі тыя філамацкія творы Яна Чачота, што былі напісаны па-беларуску. Сам факт звароту да мовы запрыгоненага, бяспраўнага мужыка-беларуса гаварыў пра многае, перш за ўсё пра адкрыты дэмакратызм паэта.

Першыя з беларускіх твораў Яна Чачота, што дайшлі да нас, — гэта вершы, напісаныя да ўгодкаў старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, родам украінца.

Ян Чачот, які заўсёды выступаў са сваімі вершамі на падобных урачыстасцях, тым разам прыехаць на свята не здолеў. Як радзівілаўскі службовец ён у гэты час быў накіраваны ў Мінск. Адтуль паэт і прыслаў свае вершы сябрам у Вільню, выказаўшы пры гэтым — зноў-такі ў лёгкай вершаванай форме — шкадаванне, што ў той час, калі яго прыяцелі “апаражняюць бутэлькі” ў вясёлым застоллі, ён “посціць, як святы”, у Мінску, дзе яго прымушае “маршчыніць чало мазольная пасада пісара”⁵. Прысланыя вершы Яна Чачота зачытвалі на ўрачыстасці Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, а творы, што прызначаліся для спеваў, выконваліся жаночым і мужчынскім хорамі.

Беларуская мова песень і вершаў Яна Чачота будзіла ў слухачоў самую лепшую пачуцці, прымушала іх па-новаму глянуць на свой паняволены беларускі народ.

Папулярная сярод моладзі была і песня “Да пакіньце горла драць”. Напісаў яе паэт да ўгодкаў сябра-філамата Дзіянсія Хлявінскага, які потым стаў ксяндзом і служыў у Навагрудскім павеце. Выконвалася яна — з адпаведнымі папраўкамі — і на імянінах іншых філаматаў. Да нас песня дайшла (праўда, не цалкам) у варыянце, што спяваўся на дні нараджэння Францішка Малеўскага, якога сябры звалі Ярошам. Пачыналася песня так:

⁵ Poezya filomatów. Kraków, 1992. T. 2. S. 68.

Да пакіньце горла драць,
Да пакіньце, братцы, спяваць!
Да клікнейма адно раз:
Будзь здароў наш Ярош!
Блаславі яго Спас!..

Тут у рукапісе быў пропуск. Пасля ішлі радкі:

Да дай красну дзевачку,
Каб ён з сэрца паказаў,
Ды з гарэлкай пляшачку —
Сват да яго к ней ехаў.
Гайда, гайда, гайда, гайда!..⁶

У канцы абыгрывалася беларуская народная іншасказальная формула, якую звычайна прамаўлялі сваты на вяселлі.

Пра той вялікі поспех, які выпаў на долю гэтай вясёлай жыццярэаднай песні, расказвае ў лісце да Адама Міцкевіча 16 лістапада 1819 г. сам аўтар: “На імяніны Дзіянісія я напісаў некалькі мужыцкіх песень [заўважце: некалькі. — *К. Ц.*], сярод якіх апошняя “Да пакіньце горла драць” найбольш прыйшлася даспадобы Тамашу, ён прыдумаў да яе мелодыю, як ты ведаеш, і лез з ёй да ўсіх, як цыган на кірмашы. А раз спадабалася песня, я мусіў напісаць вершы і для Яроша і той самы верш “Да пакіньце горла драць” перарабіць для яго. І не толькі гэта, але і “Што мы вашэці скажам”, разавочаньня, спявалі. Словам, на імянінах і чыталі, і спявалі...”⁷

Адаму Міцкевічу не проста спадабаліся беларускія песні Яна Чачота — і тыя, што ён сам чуў на імянінах у Юзафа Яжоўскага, і гэтая, апошняя, “Да пакіньце горла драць”, пра якую раней ведаў з лістоў філаматаў. У гэтых песнях ён бачыў нешта больш значнае, больш важнае, чым звычайныя творы. Гэта ж — нараджалася новая беларуская літаратура, літаратура на мове ўсім ім роднага народа. Сваё захапленне песнямі Яна Чачота ён выказаў у лісце да яго ад 27 лістапада таго ж года: “Што мяне... узрадавала — прызнаюся табе па-філамацку — гэта твая песня, дакладней, твае песні, я бачу ў іх агромністы і хуткі прагрэс з часу твайго ўступлення на пісьменніцкую дарогу. Лёгкасць, ды прытым агонь, сапраўды піндараўскі, пераўзышлі нават гэты надзеі, якія я ўскладаў на цябе. Прэч з дарогі, Заны, прэч, Адамы! Не лянься, калі ласка! Ты пішаш ўсё лепш...”⁸

Беларускія песні Яна Чачота ведалі і спявалі ўсе філаматы. Ведаў і спяваў іх з сябрамі і Адам Міцкевіч. Нагадаем адзін маленькі факт, пададзены ў лісце Тамаша Зана да Верашчакаў ад 31 кастрычніка 1820 г. Едучы нежак у Вільню, Тамаш Зан заначаваў у заезным доме ў Канвельшках. Раптам ся-

⁶ Poezya filomatów. С. 187.

⁷ Чачот Я. Наваградскі замак. С. 242.

⁸ Мицкевич А. Собр. соч. Т. 5. С. 298.

род ночы яго будзіць гучны і вясёлы спеў: “Да пакіньце горла драць...” Калі ён прахаліўся, то ўбачыў перад сабой двух сяброў — Адама Міцкевіча і Яна Чачота. Яны ехалі з Вільні і таксама спыніліся на гэтай станцыі. Даведаўшыся, што тут начуе іх сябар Тамаш Зан, яны гэтакім чынам выказалі радасць ад сустрэчы.

Ведаючы, якую ўвагу надае Адам Міцкевіч творам на беларускай мове, Ян Чачот у гонар аднаго з прыездаў апошняга з Коўна піша па-беларуску прывітальны верш: “Едзеш, міленькі Адам...”

Калі разам з іншымі філаматамі і філарэтамі Ян Чачот трапляе ў вязніцу (спачатку ў касцёле святога Казіміра, а потым у кляштары базыльянаў), ён і там складае творы на беларускай мове. Паводле ўспамінаў сучаснікаў, Чачот пасля абвясчэння яму судовага выраку спяваў складзеную ім развітальную песню, дзе былі такія радкі:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,
Да нас павязуць да далёкай Русі...⁹

Адам Мальдзіс у кнізе “Падарожжа ў XIX стагоддзе” (1969) аргументавана даводзіць, што ў Яна Чачота былі і іншыя беларускія творы, сярод іх п’еса, прысвечаная Адаму Міцкевічу, напісаная для тэатра. На жаль, гэтая п’еса, як і шмат іншых твораў паэта, да нас не дайшла.

На маю думку, беларускім песням і вершам Яна Чачота філамацкага перыяду на сённяшні дзень не дадзена належная ацэнка нашым літаратуразнаўствам. Вядома, калі мераць сённяшнімі меркамі, у іх шмат можна знайсці недахопаў. Але ж не трэба забываць, што Ян Чачот быў першапраходцам у беларускай паэзіі. Ён ішоў па цаліку, яму трэба было яшчэ ўздымаць, кажучы Купалавымі словамі, “сваю скібіну слова”.

Тым не менш, у беларускіх творах Яна Чачота і сапраўды ёсць тая “лёгкасць”, той паэтычны “агонь”, пра якія казаў у свой час Адам Міцкевіч. Мова твораў Чачота, калі не зважаць на нешматлікія паланізмы, мала чым адрозніваецца ад сённяшняй беларускай мовы. Яна ў яго даволі багатая, гнуткая, з многімі адценнямі. Узорам для Яна Чачота служыла мова беларускіх народных песень.

Ян Чачот і пасля вяртання зсылкі пісаў вершы і песні на беларускай мове — ён нават змясціў іх у сваіх фальклорных зборніках 1844 і 1846 гг. У гэтых творах паэт таксама праявіў павагу да роднага народа, выказаў спачуванне да яго нядолі (напрыклад, вершы “Да мілых мужычкоў”, “Нашто нам дым выядае вочкі”, “Покуль сонца ўзыдзе” і інш.).

Але найчасцей Ян Чачот імкнуўся прымірыць селяніна з панам. “Дабрачынных” паноў ён заклікаў (больш у польскамоўных творах) клапаціцца “пра добры быт сялян”, любіць іх.

⁹ Цвірка К. Лісце забытых аляў. Мн., 1993. С. 54.

У беларускіх вершах паэт вучыў селяніна маральна ўдасканальвацца, не тапіць сваё жыццё ў гарэлы, быць шчырым і клапацлівым гаспадаром.

Грамадзянскі пафас беларускіх вершаў Яна Чачота вельмі выразны. І ніяк нельга пагадзіцца са сцвярджаннем А. Лойкі, быццам “для Чачота беларускія вершы былі практыкаваннямі на беларускай мове” і што “творы на беларускай мове ён выдаваў для нашчадкаў, асабліва для навукоўцаў-лінгвістаў, стараючыся захаваць для іх непаўторныя ўзоры”¹⁰. Так, Яна Чачота і “аматары славяншчыны” падахвочвалі пісаць па-беларуску. Але ж галоўным матывам было зусім не гэта. Паэт думаў не пра навукоўцаў-нашчадкаў, а пра сучаснага яму селяніна, шчыра жадаючы палепшыць яго долю. Вось якое жаданне выказвае сам аўтар у прадмове да “Сялянскіх песень з над Нёмана і Дзвіны” (1844): “Ці не перанесліся б яны як-небудзь да вёсак? Ці не дайшлі б да сэрцаў дабрачынных паноў і ці не звярнулі б больш чулую ўвагу на сялян, а разам з тым ці не прычыніліся б да паляпшэння нораваў гэтых працавітых суайчыннікаў?”¹¹

З літаратурнай спадчыны Яна Чачота вялікую цікавасць маюць таксама напісаныя ім у 1818–1819 гг. на польскай мове балады, што адыгралі надзвычай важную ролю ў творчай біяграфіі яго славутага сябра Адама Міцкевіча. Да нас дайшло восем балад Яна Чачота, што напісаны аўтарам паводле вуснай паэзіі беларускага народа.

Польскія даследчыкі, відавочна, не ацанілі яшчэ як след мастацкіх вартасцей балад Яна Чачота. Галоўныя іх недахопы яны бачаць у рыхласці кампазіцыі, зацягнутасці, а таксама ў тым, што аўтар слепа трымаўся фальклорнай асновы, а галоўнае — карыстаўся гутарковай мовай, “засмечанай” шматлікімі “правінцыялізмамі”, “дыялектызмамі”, інакш кажучы, беларускімі словамі і выразамі.

Затое фалькларысты надаюць баладам Яна Чачота надзвычай важнае значэнне, бо яны данеслі да нас вельмі многа каштоўных звестак з фальклору, амаль цалкам беларускага. Ва ўсіх васьмі баладах Янам Чачотам было “зафіксавана”, як падлічыў Станіслаў Свірка, дванаццаць паданняў і народных казак, а таксама дзесяць матываў з народных вераванняў і звычаяў. Прычым, як народныя паданні і казкі, так і гэтыя матывы пададзены аўтарам з вялікай дакладнасцю¹².

Упершыню пра балады Яна Чачота раскажаў у польскім друку ў 1886–1889 гг., гэта значыць праз шэсцьдзсят гадоў пасля напісання, Ян Рыхтэр, які натрапіў у паперах аднаго з сяброў паэта — гаспадара маёнтка Цешаўля Наваградскага павета Адольфа Кабылінскага — на рукапісны сшытак з Чачотавымі баладамі. Але хутка гэты сшытак на доўгі час выпаў з поля

¹⁰ Лойка А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрыч. перыяд. Мн., 1977. Ч. 1. С. 10–11.

¹¹ Чачот Я. Наваградскі замак. С. 177.

¹² Świrko S. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. S. 53.

зроку даследчыкаў. Яго лічылі страчаным. Другі раз яго знайшоў у 1953 г. — зноў праз шэсцьдзсят з лішнім гадоў! — другі польскі даследчык, Чэслаў Згажэльскі: як выявілася, перададзены ў бібліятэку Асалінскіх у Львове сшытак быў няправільна зарэгістраваны і патануў у папяровым моры, адкуль быў толькі выпадкова выцягнуты на святло. І толькі нядаўна — яшчэ праз дваццаць пяць гадоў, а дакладней, у 1972 г., — усе восем знойдзеных балад Яна Чачота былі апублікаваны — упершыню! — Станіславам Свіркам у памянёнай кнізе “З кола філамацкага перадрамантызму”. Інакш кажучы, больш за сто гадоў яны былі схаваныя ад чытацкіх вачэй.

Балады Яна Чачота надзвычай зацікавілі Адама Міцкевіча, які ў час іх напісання толькі шукаў сваю дарогу ў літаратуру. Як вядома, у першых сваіх творах ён прытрымліваўся прынцыпаў класіцызму, якія становіліся ўсё больш цеснымі для адлюстравання новых, больш радыкальных настрояў у перадавых грамадскіх колах. Адзін з галоўных шляхоў абнаўлення літаратуры перадаваў яе прадстаўнікі бачылі ў звароце да народнага жыцця, да фальклору. Гэты шлях якраз і выбраў шчыры нарадалюбец Ян Чачот, які з поўным усведамленнем важнасці сваёй справы ўзяўся за мастацкае асваенне фальклорнай спадчыны беларускага народа.

Пра ролю Яна Чачота ў нараджэнні рамантызму ў польскай літаратуры цікава расказаў Станіслаў Свірка ў напісаных ім раздзелах кніг “Народнасць у Міцкевіча” (Варшава, 1958), “Гісторыя польскай фалькларыстыкі: 1800–1863” (Варшава, 1970) і ў памянёнай кнізе пра філамацкі перадрамантызм. Вядомы польскі вучоны прыйшоў да высновы, што “...тыя “песенькі” і “балады” Чачота былі галоўным імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці...”¹³

Адам Міцкевіч быў, вядома ж, вельмі ўдзячны свайму сябру. Недарэмна, прысвячаючы сваю першую, сапраўды праграмную кнігу “Балады і раманы” сябрам-філаматам, першым сярод іх ён назваў імя Яна Чачота.

Не могуць не выклікаць цікавасці і польскамоўныя вершы Яна Чачота, у якіх ярка праявіўся дэмакратызм паэта. У 1846 г. яны выйшлі асобным зборнікам — “Песні вяскоўца”. Біёграфы паэта не абыдучь увагай і яго “трэны”, дзе шмат звестак з жыцця самога аўтара, а таксама гістарычныя “песні”, у якіх ён хацеў намалюваць гісторыю Беларусі ад даўніх часоў.

Разам з тым Ян Чачот, як відаць з яго выказванняў, не лічыў літаратуру галоўным заняткам свайго жыцця. Ён быў надзіва самакрытычны і ведаў цану свайму таленту, магчыма, нават зменшваў яго. Хоць Адам Міцкевіч вельмі шчыра захапляўся яго творамі, пісаў яму, што не бачыць у сябе “вышэйшых талентаў”, чым у яго, усё ж Ян Чачот не прыняў такой высокай ацэнкі сваёй творчасці.

¹³ Ludowość u Mickiewicza. Warszawa, 1958. S. 115.

Сваё галоўнае прызначэнне бачыў Ян Чачот у іншым — у збіранні і вывучэнні беларускага фальклору, якому ён надаваў вялікае значэнне ў змаганні за народнасць літаратуры, за яе дэмакратызацыю.

У беларускай фалькларыстыцы Ян Чачот — постаць, можна сказаць, першай велічыні. Яго дзейнасць у гэтым кірунку яшчэ чакае свайго шырокага асвятлення. Гэта быў сапраўдны подзвіг паэта-фалькларыста, які здолеў на працягу 1837–1846 г. сабраць і выдаць у шасці зборніках беларускія народныя песні “з-над Нёмана і Дзвіны”, а таксама творы іншых жанраў фальклору. Прычым калі спачатку ён даваў іх у перакладзе на польскую мову, то потым публікаваў у арыгінале, на беларускай мове. Праз гэта ён паказаў свету, якія неацэнныя культурныя скарбы мае беларускі народ.

З глыбокай павагай ставіўся Ян Чачот да мовы роднага яму беларускага народа, якую ён называў крывіцкай. Паэт марыў пра граматыку і фундаментальны слоўнік беларускай мовы, такі, як шматтомны “Слоўнік польскай мовы” С. Ліндэ, выдадзены ў 1807–1814 гг. Ян Чачот са шкадаваннем адзначаў, што ў той час, як “іншыя дыялекты славянскага паходжання”, нават невялікія народы, усё гэта маюць даўно, “крывіцкае племя, якое налічвае некалькі мільёнаў насельніцтва”, наадварот, нічога яшчэ не займела. Не чакаючы, пакуль нехта зоймецца гэтай важнай і вялікай працай, паэт пачаў сам складаць слоўнік найбольш адметных слоў і выразаў Навагрудчыны. У сваіх артыкулах ён зрабіў дэталёвы разгляд асаблівасцей беларускай мовы, выявіў нават яе дыялекты.

Жаданне бачыць мову свайго народа літаратурнай і прывяло Я. Чачота да ўласнай творчасці на беларускай мове, да выдання кніг на ёй. І вось яшчэ ў першай палове XIX ст., упершыню пасля векавога маўчання, са старонак друкаваных, выдадзеных па ўсіх правілах кніг загучала жывая беларуская мова, мова запрыгоненага селяніна. Дзве кнігі Яна Чачота “Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны з далучэннем іх арыгіналаў на славяна-крывіцкай мове” (1844) і “Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны, некаторыя прыказкі і ідыёмы на славяна-крывіцкай мове, з учыненымі над ёй назіраннямі” (1846) — яскрава засведчылі факт нараджэння новай беларускай літаратуры і адначасова нацыянальнага адраджэння аднаго з самабытных і вялікіх народаў.

З твораў розных жанраў, з лістоў да сяброў, знаёмых, да дзеячаў культуры Беларусі паўстае перад намі вельмі прывабны вобраз нашага першага сапраўднага паэта, чалавека высокай культуры, які ведаў многія еўрапейскія мовы (французскую, нямецкую, англійскую, латынь, польскую, рускую), які да канца дзён застаўся верны свайму беларускаму народу, яго культуры і мове.

Усе творы Яна Чачота — сапраўды беларускія. І не толькі тыя, што напісаны на беларускай мове, але і польскамоўныя. Беларускія і сваім па-

фасам, і тымі праблемамі, якія вырашае ў іх паэт, і выключным мясцовым матэрыялам, вельмі добра вядомым аўтару. Яны самі па сабе яскрава гавораць нам, што Ян Чачот — сапраўдны беларускі нацыянальны паэт.

Аляксандр Баршчэўскі

ЯН ЧАЧОТ ЯК ЧАЛАВЕК І ДАСЛЕДЧЫК

Тры чарговыя падзелы давялі да ліквідацыі Рэчы Паспалітай, але не здолелі забіць у яе грамадзянах гарачага імкнення да незалежнасці і свабоды. Свабодалюбівыя настроі характарызавалі таксама шляхту на Беларусі, незалежна ад яе нацыянальнай прыналежнасці.

Народжаны 24 чэрвеня 1796 года Ян Чачот выйшаў з той катэгорыі насельніцтва, якая па паходжанні была беларусамі, па выхаванні і свядомасці — палякамі, а па дзяржаўнай прыналежнасці — рускімі. Такі кангламерат не парушыў эмацыянальнай суцэльнасці паэта і фалькларыста. Ян Чачот лічыў сябе, мабыць, прадстаўніком польскай свядомасці, якая вырастала на беларускім субстраце, і ўсё сваё жыццё паставіў на службу польскай і беларускай культурам.

У час дзяцінства і ранняга юнацтва Яна Чачота дамінаваў у польскай літаратуры класіцызм і эпоха Асветы. Арыентацыя пісьменнікаў і даследчыкаў на старажытную літаратуру была дамінуючай і паўсюднай. Малады Ян Чачот таксама выходзіў у духу культу да культуры Грэцыі і Рыма. Аднак, з другога боку, будучы пісьменнікам, знаходзіўся пад ціскам беларускай моўнай і фальклорнай стыхіяў, якія фарміравалі яго ментальнасць і накіроўвалі яго на інтэлектуальнае развіццё ў акрэсленым напрамку.

На пачатку XIX ст. пачалі паяўляцца ў віленскай польскай прэсе публікацыі, што звеставалі нараджэнне новага разумова-навукова-літаратурнага мыслення, якое ўвайшло ў тагачасную рэчаіснасць пад назовам рамантызму. Адною з першых публікацый, якая прадказвала з’яўленне новага напрамку, быў артыкул Яна Багуслава Рыхтэра пад назвай “*Kilka słów gminnych z opisaniem zloczynstwa jednej mniemanej czarnoksiężnicy*”¹.

Праўда, Рыхтэр зазначыў, што напісаў свой артыкул з мэтай “выкаранення шкоднасці забабоннасці”, аднак, лічыў ён, што і ў казачных недарэчнасцях могуць знаходзіцца карысныя і павучальныя веды.

Шукаючы інспіратарскіх чыннікаў, якія спрыялі зацікаўленню фальклорам і этнаграфіяй з боку Яна Чачота, нельга абысці рускамоўную інструкцыю, якая была распаўсюджана ў віленскіх школах перад нашэсцем Напалеона ў 1812 г. Пасля пераможнай для Расійскай імперыі вайны з францу-

¹ Dziennik Wileński. 1815. Nr 2. S. 144.

замі інструкцыя гэтая была перакладзена на польскую мову і апублікавана на старонках “Dziennika Wileńskiego” за 1816 і 1817 гг. Сталася гэта якраз тады, калі Ян Чачот знайшоўся ў Вільні і калі ён разам з сябрамі арганізаваў Таварыства філаматаў.

У інструкцыі пад загалоўкам “Instrukcja do układania po gimnazjach i szkółkach powiatowych zapisów w przedmiocie różnych nauk” гаварылася пра абавязак настаўнікаў і вучняў збіраць, вывучаць і друкаваць мясцовы фальклор. У гэтым дакуменце ішла гаворка аб такіх аспектах матэрыяльнай і духоўнай народнай мясцовай культуры як будаўніцтва, хатнія прылады, прылады для апрацоўкі зямлі, вопратка, народныя музычныя інструменты, звычаі, абрады, легенды, песні, музыка і інш. Па сутнасці, інструкцыя ахоплівае амаль усе праявы матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Няма сумненняў, што ідэі гэтага дакумента мелі ўплыў на фарміраванне праграмы філаматаў, прамяністых і філарэтаў.

Вялікае значэнне для станаўлення Яна Чачота як чалавека і фалькларыста мелі этнаграфічныя даследаванні З. Далэнгі-Хадакоўскага. Віленскія філаматы вывучалі матэрыялы Хадакоўскага і былі захоплены іх характарам. Чачот выходзіў часта па-за беларускі ці ўкраінскі фальклор і цікавіўся песнямі ды казкамі таксама іншых славянскіх народаў. Дзеля прыкладу, ягоную ўвагу прыцягвалі сербскія песні, сабраныя Вукам Стэфановічам-Караджычам.

Зразумела аднак, што найболей яго цікавілі тыя віленскія фалькларысты, якія вывучалі беларускую народную творчасць. Вялікае ўражанне зрабіла на яго публікацыя Марыі Чарноўскай “Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane”². Не магло не адгукнуцца ў Яна Чачота захапленне, з якім адносілася Марыя Чарноўская да прыгажосці беларускіх песень і іх цеснай сувязі з народнай абраднасцю. Апрача гэтага, даследчыца дакладна ахарактарызавала свята Купалы і Радаўніцу, звяртаючы ўвагу на старажытны характар гэтых абрадаў. Асаблівае зацікаўленне з боку Чачота і яго сяброў выклікалі тыя фрагменты даследавання Марыі Чарноўскай, якія адносіліся да русалак. Як вядома, постаці русалак вельмі часта паяўляліся ў творчасці бадай што ўсіх філаматаў і філарэтаў.

Трэба згадзіцца з польскім даследчыкам Р. Гурскім, які ў артыкуле пад назвай “Ludnoznawstwo epoki Mickiewicza”³ вельмі высока ацаніў даследаванне Марыі Чарноўскай.

Вялікі ўплыў на віленскае асяроддзе, у тым ліку і на Яна Чачота, аказала ананімная публікацыя Ігната Шыдлоўскага пад назвай “Obrzędy weselne

² Dziennik Wileński. 1817. T. VI. S. 396–408.

³ Górski R. Ludoznawstwo epoki Mickiewicza // Ludowość u Mickiewicza. Warszawa, 1958. S. 19.

ludu wiejskiego w gubernii mińskiej, w powiecie borysowskim i parafii hajeńskiej obserwowane w latach 1800, 1-szym i 2-gim z niektórymi piosenkami i ich zwyczajną nutą”⁴.

Была гэта вялікая публікацыя, змешчаная ў некалькіх нумарах “Tygodnika Wileńskiego”. Аўтар дакладна ахарактарызаваў у ёй выселныя беларускі абрад. Апрача ўласнага аналізу даследчык прывёў восем арыгінальных беларускіх песень. Публікацыя гэтая бадай што болей чым іншыя спадабалася Яну Чачоту. Выкарыстаў ён, зрэшты, таксама, як і Міцкевіч, адну з прыведзеных у ёй песень — “Да цераз мой двор да цяцера ляцела”. Віленскія філаматы часта спасылаліся на гэтага даследчыка, бачачы ў ім свайго роду ўзор і добры прыклад фальклоразнаўчага даследавання.

Шукаючы крыніцы, якія ўплывалі на развіццё Яна Чачота як чалавека, пісьменніка і фалькларыста, нельга абысці дзейнасці віленскіх лібералаў, якія выступалі пад назвай шубраўцаў. Гэта яны, пераняўшы часопіс “Tygodnik Wileński”, увялі ў яго ў 1819 г. рубрыку пад загалоўкам “Этналогія”, якая была прысвечана этнаграфіі.

Зразумела, што Ян Чачот не мог не карыстацца тымі матэрыяламі, якія дагчыліся ў гэтым часопісе этнаграфіі і фальклору Беларусі.

Свайго роду ўдар па беларусазнаўчых зацікаўленнях віленскай перыядыкі нанёс вядомы вучоны, вялікі прыхільнік рацыяналізму і эпохі Асветніцтва Ян Снядэцкі. Быў ён энтузіястам класіцызму і рашучым ворагам романтизму. Ян Снядэцкі апублікаваў артыкул “O pismach klasycznych i romantycznych”⁵. У гэтай публікацыі аўтар усхваляў класіцыстычны рацыяналізм і бэсціў романтичную эмацыянальнасць, зводзячы схільнасці романтикаў да забабоннасці, адсталасці і цемрашальства. Свой артыкул закончыў ён словамі: “Мы, палякі [...] уцякайма ад романтичнасці як ад школы здрады і заразы”⁶.

Ян Снядэцкі з вялікім размахам і прадузятасцю скрытыкаваў публікацыі З. Далэнгі-Хадакоўскага “O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem”. Востра выступіў супраць Далэнгі-Хадакоўскага, які абараняў старажытную славянскую культуру, знішчаную хрысціянствам. Ян Снядэцкі лічыў, што каталіцкі касцёл меў рацыю, калі нішчыў рэлікты язычніцкай культуры, абраднасці і фальклору.

Аўтаргэтэт Яна Снядэцкага ў той час быў настолькі вялікі, што ягоны артыкул у значнай ступені паралізаваў нарадазнаўчыя даследаванні Далэнгі-Хадакоўскага. У выніку гэтага фальклорныя матэрыялы і іх характарыстыкі надоўга зніклі са старонак віленскай прэсы.

⁴ Obrzędy weselne ludu wiejskiego w gubernii mińskiej... // Tygodnik Wileński. 1819. T. VII. S. 1–18, 81–104.

⁵ Śniadecki J. O pismach klasycznych i romantycznych // Dziennik Wileński. T. I.

⁶ Тамсама.

Удар, нанесены Янам Снядэцкім, быў дастаткова моцным для таго, каб пахіснуць усіх рэдактараў віленскіх часопісаў. Аднак аказаўся вельмі слабым у змаганні з плеядай маладых рамантыкаў, згуртаваных у арганізацыі філаматаў. Таварыства філаматаў узнікла 1 кастрычніка 1817 г. Ідэя паклікання да жыцця таварыства нарадзілася ў асяроддзі студэнтаў Віленскага універсітэта, у якім Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфрый Петрашкевіч і Ян Чачот адыгрывалі вядучую ролю. Праграма філаматаў засноўвалася на акрэсленых прынцыпах. Зыходзячы з палажэння, што ўсякая добрая ідэя можа рэалізавацца толькі ў выніку дзейнасці групы людзей сабе ўзаемна адданных, лаяльных і верных, філаматы на галоўнае месца ставілі ідэю прыязні, дружбы і вернасці паміж членамі сваёй арганізацыі. Дружба была крытэрыем самаўдасканалення ўласнага характару і менталітэту.

Філаматы небеспадстаўна лічылі, што народ, пазбаўлены незалежнасці і ўласнай дзяржаўнасці, разлагаецца маральна і што ў такой сітуацыі трэба ствараць невялікія структуры, якія прынамсі ў нейкай ступені будуць выручаць або замяняць дзяржаўную сістэму ў яднанні людзей акрэсленых нацыянальных і грамадскіх ідэалаў. Такой структурай мелі стацца менавіта філаматы. І Ян Чачот, і ягоныя сябры ставілі перад сабой гэту патрыятычнага і грамадскага самавыхавання, абапіраючыся на духоўныя каштоўнасці, якія павінны абавязваць членаў да канца жыцця.

Адно з мэтаў сваёй дзейнасці бачылі філаматы ў пашырэнні асветы. “Па меры магчымасці, — пісалі яны, — узмацніць нацыянальную асвету і праз яе дзейнічаць на карысць краіны”⁷.

Ведаючы, што пакуль не было магчымасці вызваліць усю краіну з-пад прыгнёту, філаматы стараліся стварыць “рэч паспалітую філамацкую”, у якой будуць адлюстроўвацца галоўныя ідэалы і прынцыпы незалежнай нацыянальнай дзяржавы. Узор і прыклад “рэчы паспалітай філамацкай” меў дзейнічаць на ўсё шырэньшыя колы тагачаснага грамадства. Аднак філаматы досыць хутка пераканаліся, што іх патрыятычна-дзяржаўныя імкненні не маюць вялікіх шанцаў не толькі ў барацьбе з самаўладдзем, але таксама ў змаганні з абьякавасцю шырокіх народных мас, якія не былі падрыхтаваны да самастойнага і незалежнаскага дзяржаўнага мыслення. Такая сітуацыя нараджала расчараванне, сумненні, песімізм, якія давялі да крызісу ўсё таварыства. Шукаючы выхаду, некаторыя з філаматаў паспрабавалі стварыць арганізацыю прамяністых (1820), якой кіраваў галоўным чынам Тамаш Зан. Аднак і тая структура не праявіла вялікай дынамікі і жыццяздольнасці. У атмасферы палемікі і нервовых пошукаў у кастрычніку 1820 г. было створана Таварыства філарэтаў. У хуткім часе практыка паказала, што нельга палепшыць сітуацыю пры дапамозе змен у назвах. Таварыства філарэтаў

⁷ Konspiracje studentów w Wilnie 1817–1823. Wrocław, 1959. S. 50.

насіла ў сабе зародак філамацкай хваробы, якая зводзілася да супярэчлі-
васці паміж высокімі тэарэтычнымі ідэаламі і магчымасцю іх практычнай
рэалізацыі ў жыцці. Лёс філаматаў, прамяністых і філарэтаў сведчыў аб тым,
што для стваральнікаў гэтых арганізацый, у тым ліку і для Яна Чачота, не
чужой была пэўная адарванасць ад жыцця і утапічнасць. Трэба, аднак, па-
мятаць аб тым, што гэтыя ўласцівасці характарызавалі рамантызм ва ўсіх
еўрапейскіх краінах. Сказанае не перакрэслівае і не памяншае значэння
высакародных рамантычных ідэалаў, якія характарызавалі ўсе тры вілен-
скія арганізацыі. Зрэшты, канчатковы крах філаматаў, прамяністых і філа-
рэтаў быў звязаны не з тымі ці іншымі недасканаласцямі іх праграм, а толькі
з жорсткасцю царскіх уладаў, якія пільна сачылі за іх дзейнасцю і ўрэшце
давялі да арышту і судовага працэсу галоўных дзеячаў як філаматаў, так і
філарэтаў. Адною з ахвяр царскай справы быў, як вядома, і Ян Чачот, за-
суджаны на шматгадовае зняволенне.

Нягледзячы на ўпадак філаматаў і філарэтаў, ранейшая сувязь Яна Ча-
чота з імі мела вялізнае значэнне ў фарміраванні ягонага светапогляду і
пазнейшых зацікаўленняў. Утапічнасць філамацкіх грамадскіх і дзяржаў-
ных ідэалаў не пашкодзіла другой стыхіі, якая вырасла на філамацкім грун-
це. Гэтай стыхіяй сталіся фальклорныя зацікаўленні, якіх не выбілі з сэрца
Яна Чачота ні арышт, ні ссылка, ні нягоды жыцця пасля яго прыезду са
ссылкі на радзіму. Засталіся яны тым канструктыўным элементам, які акрэс-
ліў характар Яна Чачота як збіральніка, даследчыка беларускага фальклору
і польска-беларускага паэта.

Філамацка-рамантычны культ народнай творчасці быў для Яна Чачота
пацверджаннем слухнасці ягонай дзіцячай і юнацкай зацікаўленасці бела-
рускім фальклорам. Ён, як вядома, з ранняга дзяцінства захапляўся таям-
нічасцю і містычнасцю беларускай абраднасці, якія вабілі яго дзіцячае і
юнацкае сэрца і клікалі ў фантастычны свет беларускай балады, казкі, ле-
генды. Зрэшты, народназнаўчыя памкненні філаматаў выходзілі часта па-за
межы песеннага і казачнага фальклору ды народнай абраднасці і датычы-
ліся шырокага кола пытанняў, звязаных з этнаграфіяй, народным побытам,
мараллю, грамадскім мысленнем, спосабам інтэрпрэтацыі навакольнага
свету, а таксама з сацыялагічнымі суадносінамі ў вясковым асяроддзі. У ад-
ной з інструкцый, апрацаваных пад кіраўніцтвам Францішка Малейскага і
Міхала Рукевіча, гаварылася наступнае: “...найбольш трэба займацца воп-
раткай, памяшканнем, схільнасцямі, забабонамі, мовай, адносінамі мужчын
да жанчын, бацькоў да дзяцей і наадварот”⁸.

Няма сумнення ў тым, што сярод усіх філаматаў якраз Ян Чачот най-
глыбей пранікаў у беларускі фальклор, беларускую абраднасць, сацыяло-

⁸ Archiwum Filomatów // Materiały do historii Towarzystwa Filomatów. T. I–III. Kraków, 1920–
1934. T. III. Cz. 2. S. 126–127.

гію і беларускую мову. Пачынаючы з дзяцінства, ідучы праз гімназію, Віленскі універсітэт, ссылку ў глыбіню Расіі і заканчваючы апошнімі гадамі жыцця на Беларусі, любоў да народнага не толькі не гасла ў ягоным сэрцы, але ўсё болей разгаралася. Найпрыгажэйшай выявай гэтай любові былі паасобныя тамы “Piosnek wieśniaczuch” (“Сялянскіх песенек”), якія завяршалі ягонае захапленне Беларуссю. Аб тым, якую трывалую пазіцыю ў яго памяці і сэрцы займалі беларускія песні, сведчыць, між іншым, ягонае прызнанне ў 4 т. “Сялянскіх песенек”. Гаворачы аб адной з беларускіх песень, аўтар напісаў: “Гэтую песню я вывучыў ад жнеяў у 1806 або ў 1807 годзе у Баранавічах, у Мышкай парафіі, у Навагрудскім павеце, будучы яшчэ дзіцём, і да сёння яе разам з інтанацыяй захаваў у памяці”⁹. Беручы пад увагу, што гэтыя словы напісаў Ян Чачот у 1844 г., атрымліваецца, што тэкст песні і яе мелодыю насіў ён у сабе 38 гадоў.

Кантакты Яна Чачота з такімі мясцовасцямі, як Малюшычы, Плужыны, Карэлічы, Старая і Новая Мыш, Баранавічы, Навагрудак, Рэпіхава, засталіся ў сэрцы пісьменніка і фалькларыста назаўсёды.

Задумваючыся над роляй чалавечага і пейзажнага ўплыву на асобу будучага пісьменніка і фалькларыста, усё ж мы павінны беларускую духоўнасць, а не беларускую прыроду паставіць на першым месцы, хаця і беларускі пейзаж для ўсіх віленскіх рамантыкаў, у тым ліку і для Яна Чачота, меў вялікае значэнне. Пытанне гэтае прынцыпова высветліў сам Ян Чачот, сцвярджаючы ў прадмове да 1 т. “Сялянскіх песенек” наступнае: “Ад дзіцячых гадоў шчыра кахаючы нашых мілых і добрых сялян, прагну даказаць сваю да іх прывязанасць”¹⁰.

Падобную ідэю паўторыць Ян Чачот і ў апошнім томе “Сялянскіх песенек”, у якім напіша: “Не магу без мілай нейкай узрушанасці прыгадаць забытыя байкі, якія чуў я ў дзіцячыя гады”¹¹.

Шырэйшыя разважанні пра Яна Чачота перыяду “Сялянскіх песенек” не змяшчаюцца ў рамках даклада, які прысвечаны выключна часам станаўлення Яна Чачота як чалавека і фалькларыста. І таму, вяртаючыся напрыканцы да галоўных чыннікаў, якія фарміравалі гэтую выдатную постаць, вярта звярнуць увагу на наступнае:

- Ян Чачот быў шчаслівым дзіцём той тэндэнцыі, якая не толькі давала права, але і спрыяла тым людзям, што змяшчалі ў сваім сэрцы таксама і любоў да некалькіх народаў і некалькіх моваў;

- Ян Чачот валодаў той выключнай здольнасцю, якая дазволіла яму ўсё пачуць і сустрэць у дзяцінстве захаваць у памяці, перанесці ў юнацтва і сталасць і пад канец жыцця рэканструяваць у форме кніжак;

⁹ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1844. S. 47.

¹⁰ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1837. S. 5.

¹¹ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny... Wilno, 1846. S. 4.

- Ян Чачот быў тыповым прадстаўніком рамантызму, які не толькі ўспрыняў рамантычныя ідэалы, але і сваёй творчасцю ды навуковай дзейнасцю прычыніўся да ўзбагачэння і пашырэння гэтага філасофска-літаратурнага напрамку;

- Ян Чачот, звязаўшыся ў маладосці з філаматамі, да канца жыцця не выракся філамацка-романтычных прынцыпаў, якія акрэслівалі ягоную творчасць і фальклоразнаўчыя даследаванні;

- Ян Чачот свядома фарміраваўся як польска-беларускі паэт і польска-беларускі фалькларыст, становячыся прыгожым сімвалам яднання і дружбы двух суседніх брацкіх славянскіх народаў.

Уладзімір Мархель

СТАНАЎЛЕННЕ ЯНА ЧАЧОТА ЯК ПАЭТА І ФАЛЬКЛАРЫСТА

Ян Чачот быў не гаспадаром, а мастаком жыцця. Імкнучыся яго ўпрыгожыць, а то і палешыць, ён самаахвярна займаўся той творчасцю, якая, на яго думку, павінна служыць грамадству і ўдасканаленню асобы. Будучы натуряю цэльнаю і мэтанакіраванаю, Чачот да канца дзён не адступіўся ад ідэалаў маладосці. Безнадзейна пакахаўшы дачку рэктара Віленскага ўніверсітэта Зосю Малёўскую, ён не азмрочыў вобраз каханай у сваёй памяці, не пайшоў на тое, каб яго заслانیла іншая жаночая постаць, застаўся бабылём. Захоплены ў юнацтве беларускім фальклорам і зацікаўлены на пачатку творчага шляху фалькларыстыкай, ён праз дзесяць гадоў выгнання ў Кізіле, Уфе, Цвяры быў адарваны ад беларускага меласу, але з вяртаннем на радзіму, спярша ў Лепель, узнавіў фалькларыстычную дзейнасць, вынікам якое сталі шэсць кніг “Сялянскіх песенек...”. Застаючыся да канца самім сабою, Ян Чачот не мог не зведаць сумненняў сумленнага творцы, выбар якога меў асветніцкую рэгламентаванасць, а мэта зыходзіла з рамантычнага памкнення.

Зварот Яна Чачота да беларускай мовы ў час правядзення філамацкіх урачыстасцей быў для яго (і для ўсіх удзельнікаў таксама) адной з яркіх праяў далучанасці да духоўнага пачатку народнага жыцця. Вобразная сістэма беларускамоўных сцэнак да дня імянін Юзафа Яжоўскага і Францішка Малёўскага, падрыхтаваных Чачотам, а таксама беларуская песня Чачота “Да пакіньце ж горла драць” і яго вітанне на беларускай мове, прысвечанае Адаму Міцкевічу, цалкам абапіраліся на паэтыку беларускіх народных песень, даволі скупых на вобразна-выяўленчыя сродкі, але змястоўных сваёй адметнай дакладнасцю і насычаных памяншальна-ласкальнымі словамі, здольнымі скандэнсаваць у сабе і прадметнае значэнне, і галоў-

ную якась прадмета адначасна, перанесці ў падтэкст “эпітэтнасць” выказвання і тым самым перадаць глыбіню пачуццяў.

У імянінных прысвячэннях Чачот выявіў не толькі глыбокую ўласную ўвагу да беларускага меласу, але і здольнасць ствараць арыгінальныя вершы паводле народнага ўзору, ідучы ў адным выпадку за фальклорнай вобразнасцю, а ў другім — за вясковым светаўспрыманнем, не пазбягаючы таксама прамых запазычанняў з вусна-паэтычных твораў.

Гэтыя фалькларыстычна-мастацкія прынцыпы ў той ці іншай меры адбіліся на яго польскамоўных баладах, напісаных прыкладна ў той жа час, як і беларускія вершаваныя вітанні (1819), прымеркаваныя да імянінаў сяброў-філаматаў, яшчэ да паэтычнага дэбюту А. Міцкевіча ў друку.

Агульнай асаблівасцю балад Чачота (“Бекеш”, “Навагрудскі замак”, “Калдычэўскі шчупак”, “Падземны звон на горцы ў Пазяневічах”, “Радзівіл, або Заснаванне Вільні”, “Узногі”, “Мышанка”, “Свіцязь”) было тое, што ў іх спалучаліся два пачаткі — асветніцка-рацыяналістычны і рамантычны. Добрасумленна, з этнаграфічнай непарушнасцю ўведзены ў твор казка ці народнае паданне вызначалі не толькі развіццё падзей, але і дыдактычна-маралізатарскую канцоўку. Расцягнуты пераказ запазычанага з фальклору сюжэта, шматслоўнасць пазбаўлялі Чачотавы вершы напружанага драматызму, характэрнага для рамантычных балад. Дакладнае ўзнаўленне падання дзеля сапраўды народнага разумення непазбежнасці кары за амаральныя ўчынкі, спрошчаны, прыземлена-будзённы выклад нават фантастычнадзівосных з’яў надавалі баладам Чачота гутаркова-апавадальны стыль, які стаў пазней адной з асноўных прыкмет такога жанру, як гавэнда (гутарка) у польскай літаратуры і быліца — у беларускай.

У 1823 г., у час арышту па справе філарэтаў, Чачот ужо сабраў значную колькасць народных песень і меў даволі акрэсленую праграму фалькларыстычнай дзейнасці, якая вызначалася, паводле яго слоў, намерам “выклікаць увагу да сялянскіх песень і абудзіць жаданне збіраць іх”. Пра гэта сведчыць Чачотаў рукапісны зборнік “Песенькі і іншыя вершы”, перададзены на захаванне Зосі Малеўскай.

Увага Чачота да народных песень не звязвалася ў той час з выяўленнем гістарычных рысаў у меласе, а скіроўвалася на адкрыццё іншых каштоўнасцей вуснай паэзіі. Чачота больш прываблівала адлюстраванне ў фальклору народнага быту, вераванняў, маралі, этыкі. Характарызуючы вуснапаэтычныя творы родных мясцін, ён пісаў: “Сялянскія рускія песні ў Навагрудскім краі, прынамсі знаёмыя мне, заўсёды пачынаюцца з параўнанняў. Заўсёды іх ажыўляе пачуццё любасці, часта ёсць мараль. Так, напрыклад, ляціць сокал за нейкай птушкай, здаецца, за чайкай, і кліча яе, а яна яму адказвае: *я чайка, я не твая, шукай ты саколкі, як сам*; і ад гэтага параўнання пераходзіць да дзяўчыны, якая адказвае залётнікам: *я бедная, я*

не твая, шукай ты багатай, як сам. Або, напрыклад, маралізатарскія. Маці там ці цётка выпраўляе свайго сына ў сваты і гаворыць, што ўбачыш там тры дзяўчыны, адна ў золаце, другая ў аксаміце, трэцяя ў розуме: не бяры ж той, што ў золаце, ні той, што ў аксаміце, а якая ў розуме; золата і аксаміт мінуцца, розум — самае трывалае багацце. Такія цвярозыя і цудоўныя думкі сустракаюцца надзвычай часта. Словам, вельмі варта заняцца збіраннем гэтых помнікаў сапраўднай краёвай літаратуры...”

У свой рукапісны зборнік Чачот уключыў не толькі песні, але і элегіі (так званыя трэны) і эротыкі. Гэта значыць, што ўласныя творчыя інтарэсы паэт-фалькларыст на пачатку 20-х гг. яшчэ не звязваў цалкам з вуснай паэзіяй народа. Да таго ж не ўсе песні зборніка ўяўляюць з сябе пераклады беларускіх вусна-паэтычных твораў, бо напісаны паводле фальклорных матываў. У песні XIV, напрыклад, толькі першая строфа, як прызнаецца сам аўтар, узнаўляе па-польску пачатак беларускай песні “Да цераз мой двор цяцера ляцела”. Не паглыбляючыся ў аналіз перакладу, зазначым, што пры дакладнай перадачы зместу беларускага арыгінала Чачот усё ж не захоўвае некаторыя атрыбуты народнай паэзіі. У прыватнасці, унутраную асанансную рыфму фальклорнага першатвора (цяцера – ляцела) ён замяняе дзеяслоўнай, а інтанацыйна насычаныя радкі “Ой, не даў мне Бог, не судзіў мне Бог” падае праз паўтор. Пераклад першай строфы беларускай песні стаў, такім чынам, экспазіцыйнай польскамоўнага твора, асноўны тэкст якога ўяўляе з сябе стылізаваную аўтарскую інтэрпрэтацыю фальклорнага матыву аб нежаданым шлюбе. Цікава, што ні ў перакладах беларускай фальклорнай лірыкі, ні ў вершаванай распрацоўцы народна-песенных матываў Ян Чачот не ўскладняў паэтычную стылістыку рамантычнай фразеалогіяй.

У прадмове да першага зборніка “Сялянскіх песенек з-над Нёмана”, выданага ў 1837 г., ён зазначаў: “Сяляне нашы, люд добры, лагодны, працавіты, справядлівы, павінны абуджаць у нас самыя прыхільныя да сябе пачуцці. З імі можам быць шчаслівыя. За працу іх рук аддаючы ім працу розуму і нашай асветы, можам памножыць агульнае дабро. Не думайма, каб і ад іх мы не маглі чаму навучыцца. Многаму навучымся, вывучаючы іх становішча і нораў; знойдзем у іх паданні, казкі, легенды, і найбагацейшым будзе жніво песенак, якія дазваляюць спазнаць іх пяшчотныя, прыгожыя, тонкія нават і глыбокія пачуцці. Калі ўважліва будзем слухаць вясельныя, дажынкавыя, купальскія і іншыя песні, то не раз прыемна забавімся, і што важней, набудзем большае замілаванне да нашых добрых земляробаў”.

Чачот вызначыў асветніцкую задачу сваіх выданняў — выклікаць у пануючых класаў і адукаванай публікі свайго краю цікавасць да духоўнага жыцця сялянства, раскрыць ім вочы на маральна-этычную змястоўнасць і эстэтычную каштоўнасць сялянскай песнятворчасці, прывіць ім павагу да здабыткаў народнай культуры. Адначасна Чачот разлічваў на тое, што саб-

ранья і перакладзены ім на польскую мову беларускія народныя песні будуць пакладзены кампазітарамі на музыку і ў такой абноўленай форме праз нейкі час зноў вернуцца ў асяроддзе іх першастваральніка і будуць служыць маральнаму ўдасканаленню грамадства. Асветніцкая мэта, арыентаванасць працы на кола чытачоў, выхаваных на кніжнай культуры, абумоўлівалі тое, што Ян Чачот у першых зборніках фальклорныя творы не падаваў на мове арыгінала, а змяшчаў толькі пераклады беларускіх народных песень на польскую мову і стылізаваныя пад “сялянскія песенькі” ўласныя польскамоўныя вершы.

У прадмове да першага зборніка “Сялянскіх песенек...” (1837) паэт абяцаў выдаць з часам, “калі збор павялічыцца”, пераклады беларускіх песень “з тэкстам арыгінала”. Зрабіў ён гэта ў 1844 г., калі змясціў у чарговым зборніку дзевятнаццаць арыгінальных беларускіх песень, польскія пераклады якіх публікаваў у сваіх папярэдніх кнігах, а таксама 27 “уласных сялянскіх песенек”, напісаных па-беларуску і перакладзеных на польскую мову. Такое ўкладанне зборніка, паводле прызнання самога аўтара, было здзейснена як у адпаведнасці з пажаданнем “аматараў славяншчыны”, так і дзеля “сапраўдных прыхільнікаў чалавечнасці і дабрачынцаў сваіх сялян”. Гэты зборнік сведчыў пра пэўны зрух у творчасці Чачота: паралельна з запісамі беларускіх народных песень на мове арыгінала і польскімі перакладамі вусна-паэтычных твораў з’яўляюцца ўласныя беларускамоўныя вершы паэта і іх адпаведнікі — пераклады на польскую мову. Зрух несумненна адбываўся ў бок дэмакратычнага чытача, у бок папулярызацыі народнай песні ў арыгінальным гучанні і беларускамоўнай “літаратурнай” песнятворчасці.

Яшчэ больш у гэтым пераконвае апошні зборнік “Сялянскіх песенек...”, выдадзены ў 1846 г. У яго ўвайшлі арыгінальныя валачобныя, вясеннія, купальскія, калядныя, дажынкавыя, або летнія, вясельныя, хрэсьбінныя і іншыя беларускія народныя песні. Да таго ж тут быў змешчаны верш “Да мілых мужычкоў”, напісаны Чачотам па-беларуску.

Зацікавіўшыся беларускім фальклорам і заняўшыся збіраннем народнага меласу, Чачот напачатку імкнуўся ўключыць яго, па ўсёй верагоднасці, у агульнапольскае рэчышча, прынамсі, зрабіць вусна-паэтычную творчасць беларусаў здабыткам польскамоўнага чытача. У працэсе ж перакладчыцкага паглыблення ў народную песню паэт паступова набліжаўся да перагляду сваіх зыходных пазіцый і, у рэшце рэшт, востра ўсвядоміў неабходнасць таго, каб адрасаваць фалькларыстычную працу і ўласную песенную творчасць не толькі польскамоўнаму, але і беларускамоўнаму чытачу.

Успрыманне вуснай паэзіі як непадробнага і нешматслоўнага выяўлення народнай душы дазволіла Чачоту зрабіць заключэнне, у якім прыярытэт аддаваўся не кніжнай, а народнай творчасці. “Няма ў нашых салонных

пісьменнікаў, — падкрэсліваў ён, — гэтай сцісласці; там найчасцей бывае ўсё ў вялікіх памерах, а зрэдку ажно да стомы велізарных. Памяць — не кніжка, не магла б іх утрымаць на стагоддзі; працоўнае і дзейнае жыццё не здабылося б на агромністыя паэмы. Адсюль паходзіць гэтая сцісласць і разам з тым выразнасць народнай паэзіі. Мы прывыклі да разумовай празмернасці і не дзіва, што не надта разбіраемся ў сялянскіх песеньках; дзеткі яе толькі любяць, хоць не зусім разумеюць; аднак гэтая любоў дае надзею, што як падрастуць, болей за нас палюбяць вясковую паэзію, сапраўды народную і маладую, хоць і адвечную”¹.

Уяўленні пра эстэтычную непаўторнасць народных песень дапамаглі паэту вырашыць — прынамсі для сябе — праблему ўзаемастасункаў літаратурных песенных твораў з фальклорам, г. зн. не ісці па шляху выпраўлення вусна-паэтычных твораў, а па магчымасці набліжацца да іх узораў або ашчадна ўзнаўляць іх у перакладах на польскую мову.

Тым не менш Чачотавы пераклады беларускіх народных песень на польскую мову — гэта не фалькларыстычная праца, а літаратурна-мастацкая творчасць, свядома выяўленая ў выніку фалькларыстычнай дзейнасці аўтара. Даволі часта беларускі фразавік паэт пераўтвараў у сілаба-танічны верш, спалучаючы сэнсава-адпаведнае ўзнаўленне вусна-паэтычнага твора з яго рытміка-інтанацыйнай мадэрнізацыяй, паэт міжволі “аблітаратурваў” народную песню. Нават у тых перакладах, дзе змест арыгінала перадаваўся беражліва, з пэўнай лексічнай адпаведнасцю, з адэкватнасцю асобных выяўленчых сродкаў, Чачот або пераўтвараў рытмічны малюнак арыгінала, або ўзнаўляў яго на ўзроўні сінтэзу народна-песеннага і метрычнага вершаскладання, г. зн. набліжаўся да такіх формаў беларускай народнай паэзіі, як акцэнтны, ці танічны, верш, зыходзячы з законаў сілаба-танічнай рэгулярнасці.

Фалькларыстычна-версіфікатарская праца Яна Чачота мела даволі шырокі рэзананс у грамадстве. Зборнікі “Сялянскіх песенек...”, якія выдаваліся былым філаматам на працягу сямі гадоў (1837–1844), выклікалі зацікаўлення водгукі ў перыядычным друку. Сучаснікі паэта, прынамсі тыя літаратары, якіх турбавалі пытанні асваення вусна-паэтычнага набытку народа, увогуле прыхільна ставіліся да яго дзейнасці, аднак вынікі яе ўспрымалі і ацэньвалі па-рознаму. Так, у адным з першых паведамленняў пра кнігу “Сялянскія песенькі з-над Нёмана” (1837) адзначалася, што гэта “пераклад народных песень, якія спяваюцца на беларускай гаворцы ліцвінскім людам, і выкананы ён па-майстэрску”². Адначасна літаратурны аглядальнік з Вільні выказаў пажаданне хутчэй убачыць у друку працяг Чачотавай працы і абя-

¹ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1844. S. X.

² Tygodnik Petersburski. 1838. Cz. 17. Nr. 32. S. 178.

цаную аўтарам публікацыю побач з перакладамі арыгінальных народных песень.

Той жа кнізе “Сялянскіх песенек...” іншы рэцэнзент даў не толькі кампліментарную характарыстыку. Падкрэсліўшы, што Чачот “малое рэчы, убачаныя ім, і пачуцці, якія сам адчуў, у некаторых строфах, а часам у цэлых сваіх песнях бывае непараўнаны ў закончанасці і бляску вобраза”, ананімна аўтар рэцэнзіі пісаў: “Але калі ён творыць сам, рэдка зраўноўваецца ў вобразах і эфектах з сялянскімі песенькамі. Неаднойчы выяўляецца там халодная асцярожнасць у выбары слоў, абьяквасць у вызначэнні асоб і акалічнасцей: лёгка там пераставіць вершы і строфы, не парушаючы галоўнай думкі, а часта і яе праўдзівасці, якую, як золата, трэба выбіраць з роднага ўлоння, дзе раскідана”³.

Аўтар гэтага водгуку на працу Чачота імкнуўся да аб’ектыўнасці. Звязваючы мастацкія ўдачы Чачота з натуральнасцю зростання з вусна-паэтычнай рэчаіснасцю, ён палічыў неабходным звярнуць увагу і на выдаткі ў Чачотавым асваенні беларускага меласу, якія, магчыма, і мелі пад сабой глебу, аднак абгрунтавана не даводзіліся, а называліся агульна.

Большай канкрэтнасцю вызначаўся разгляд трэцяй кнігі “Сялянскіх песенек...”. “У гэтым томе, як і ў папярэдніх, — пісаў невядомы аўтар, — выдавец сабраў народныя песні сваіх ваколіц, але не пакінуў іх у форме і словах народных, пераклаў і перапрацаваў іх па-свойму. Сабраў ён ад людю цудоўныя думкі, звароты, вобразы. Падаў іх сапраўды ў форме, што патыхае прастаю, але прыгладжаным стылем, з надзвычай старанным захаваннем прыстойнасці. Як шкодную здароўю народа выкінуў выдаўца з песень гарэлку, а даў за гэта многа піва і мёду...”⁴.

Паколькі вусна-паэтычныя арыгіналы ў зборнік Чачота не ўвайшлі, рэцэнзент не меў магчымасці супаставіць вершы аўтара з тымі народнымі крыніцамі, першаўзораў і адпаведнікамі, паводле якіх гэтыя вершы ці песні ствараліся, і ў сваіх назіраннях зыходзіў толькі з асабістага вопыту, што надавала яго выказванням дэкларацыйнасць.

Гэтая якасць, абумоўленая ступенню вывучанасці вусна-паэтычных скаргаў і асабліваасцяжамі ўяўленняў пра літаратурна-фальклорнае ўзаемадзеянне, уласціва таксама выказванням вядомага ў той час крытыка Міхала Грабоўскага, які неаднаразова скіроўваў увагу на фалькларыстычна-версіфікатарскую працу аўтара “Сялянскіх песенек...”.

Ацэнкі творчай пазіцыі Чачота ў асваенні беларускага народнапесеннага матэрыялу істотна ўдакладняліся выступленнем вядомага пісьменніка Юзафа Ігнацыя Крашэўскага “Пра апрацоўку паданняў народа і іх выка-

³ Tygodnik Petersburski. 1838. Nr. 41. S. 236.

⁴ A. J. S. Zbiory pieśni ludu z r. 1840 // Biblioteka Warszawska. 1841. T. 1. S. 163.

рыстанне ў мастацтве”, дзе праводзілася рэзкая мяжа паміж так званым апрацоўнікам і перакладчыкам фальклорных твораў.

Не прымаючы вольнага, а таму безгустоўнага абыходжання таго ці іншага літаратара з вуснай паэзіяй, Крашэўскі пераканаўча сцвярджаў: “Таго ж я не называю апрацоўнікам, хто, як аўтар “Песенек з-над Нёмана і Дзвіны”, з’яўляецца толькі поўным чуцця перакладчыкам фантазій народа, хто іх не калечыць, не перакручвае, а тлумачыць, хто, выводзячы іх на свет, не фарбуе іх тым, што з яго самога выпаўзла, а рэлігійна, свята спявае з мужыком па-мужыцку, верыць з ім у д’яблаў і ваўкалакаў і плача над тым, над чым ён плакаў, і шануе тых ж самых рэчы, якія ён шанавалі адвечна. Вось такога сапраўды не назаву апрацоўнікам, але ці магу такога перакладчыка фантазій народа назваць вялікім нацыянальным паэтам, майстрам над майстрамі?.. Няхай з гэтага перакладчыка зробіцца творца ў духу перакладзенай паэзіі, няхай, зразумеўшы так дасканала гэты народны свет, увядзе мяне ў яго іншай, уласцівай яму даргай, няхай надасць яму больш дасведчанае жыццё, уваскрэсіць тое, што памерла ў ім, выведзе на свет тое, што цёмнае, — вось тады ён будзе майстар!”⁵

Менавіта перакладчыцкія здольнасці Чачота адзначыў таксама Ігнат Храпавіцкі, паэт і фалькларыст. “Некаторыя з гэтых песень, — пісаў ён пра адзін з Чачотавых зборнікаў, — амаль літаральна перакладзены; у другіх ёсць імкненне, не адступаючы ад духу першатвора, яснейшай перадачай думкі зрабіць іх больш зразумелымі для нас”. Разам з тым у артыкуле Храпавіцкага “Погляд на паэзію беларускага народа” было сваё разуменне фалькларыстычна-версіфікатарскай працы Чачота. Яна расцэньвалася як з’ява, скіраваная на ўнутрыкраёвыя культурныя патрэбы, а не як правінцыяльны элемент асваення беларускага фальклору польскай літаратурай, калі, паводле М. Грабоўскага, вусна-паэтычныя творы на беларускай “гаворцы” ўводзіліся ў сферу нацыянальнай, г. зн. польскай, мовы. Храпавіцкі, між іншым, падкрэсліваў: “Шаноўны перакладчык выдадзеных колькі гадоў таму ў Завадскіх “Песенак люду з-над Дзвіны” паказаў прыклад, які павінен быў бы знайсці паслядоўнікаў. Яго малы томік робіць самае прыемнае ўражанне на тых, каму не чужая гэтая зямля, так добра ў ім адлюстраваная, што ніводная гучная апісальная паэма не можа зраўняцца з гэтым сціплым зборнікам песень...”⁶

Творчасць Яна Чачота на ніве беларуска-польскага фальклорна-літаратурнага сумежжа ўспрымалася сучаснікамі як перайманне, наследаванне, пераклад беларускіх народных песень, а часам як стылізацыя пад фальклорныя ўзоры, прытым з разуменнем яе рэгіянальнай своеасаблівасці, але

⁵ Tygodnik Petersburski. 1840. Cz. 21. Nr. 29. S. 147.

⁶ Rubon. 1845. T. 5. S. 76.

ў кантэксте польскай літаратуры. Таму і ўзнікалі прапановы падаваць у “Сялянскіх песеньках...” не толькі польскамоўныя перакладныя варыянты народных песень, але і іх беларускія адпаведнікі.

Змясціўшы арыгінальныя тэксты беларускіх вусна-паэтычных твораў толькі ў трэцім і пятым зборніках, паэт-фалькларыст выдаў па-беларуску ўсяго восьмую частку ад тысячы сабраных і перакладзеных ім на польскую мову песень.

Яшчэ ў час складання свайго рукапіснага зборніка “Песенькі і іншыя вершы” Чачот заўважыў, што ў беларускім меласе водгалас гісторыі адбіўся ў меншай ступені, чым у паданнях. Між тым яго цікаваць да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага была не менш паслядоўнай, чым да беларускага фальклору. Недарма ў час следства яму ставілася ў віну палулярызацыя гістарычных ведаў сярод філаматаў і прывіццё ім любові да мінулага свайго краю. Годны адказ Чачота царскім следчым не пакідае сумнення ў тым, што ён ганарыўся мінулым сваёй радзімы. “Думка, — пацвярджаў ён, — магла занесціся зрэдку ў даўнейшыя часы, прыемна было прыгадаць родную мову”. У лісце да Адама Міцкевіча ад 22 сакавіка 1823 г. Чачот дзяліўся з сябрам, што думае “паспрабаваць пісаць пра Вітаўта, Альгерда, Кейстута і іншых...”. Аднак гэтую задуму ён змог ажыццявіць толькі на пачатку 40-х гг., калі вярнуўся на Навагрудчыну і ўладкаваўся працаваць у бібліятэку графа Адама Храптовіча ў Шчорсах. Багатыя зборы бібліятэкі, матэрыяламі якой карыстаўся А. Міцкевіч, калі пісаў паэму “Тражына”, дазволілі Чачоту асвяжыць сваю памяць і на аснове “Хронікі” Мацея Стрыйкоўскага і гістарычных даследаванняў Тэадора Нарбута напісаць 55 “Спеваў” пра “даўнейшых ліцвінаў” і тым самым праз шмат гадоў стрымаць слова, дадзенае Міцкевічу...

Леаніла Малаш-Аксамітава

ПАЧЫНАЛЬНІК БЕЛАРУСКАЙ ФАЛЬКЛАРЫСТЫКІ

Ян Антон Чачот — фалькларыст, паэт, перакладчык, прадстаўнік беларуска-польскай інтэлігенцыі, якая выступала супраць феадальна-прыгонніцкага і нацыянальнага ўціску беларускага народа. Нарадзіўся ён 24 чэрвеня 1796 г. у Малюшычах, хрышчаны 17 ліпеня ў Варончы Навагрудскага павета¹. Род Чачотаў належаў да дробнай збяднелай мясцовай шляхты, апалячанай стагоддзямі нацыянальнага прымусу. Прадзед фалькларыста Піліп Чачот яшчэ меў аднаго прыгоннага селяніна — Грышку Самсона, а дзед і бацька жылі ўжо толькі з працы сваіх рук: былі арандатарамі, аканомамі,

¹ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, ф. 1135, воп. 9, адз. зах. 28, арк. 140.

служылі ў розных панскіх фальварках і маёнтках. Чачоты не адгароджваліся ад простага люду і не прышчэплівалі дзецям пыхі і знявагі да яго, як вялося ў багатай шляхты і магнатаў. Ды і сам фалькларыст ніколі не саромеўся свайго нізкага сацыяльнага становішча, а, наадварот, часта яго падкрэсліваў. Так, у лістах да графа К. Тышкевіча з пачуццём уласнай годнасці, не шкадуючы з’едлівых слоў у бок арыстакратыі, казаў пра цяжкае і бяспраўнае існаванне панскіх слуг, дадаваў, што як сын аканомы, якому добра вядома жыццё падданных, мае права на такое асуджэнне. Адказваючы графу на абвінавачванне слуг у амаральнасці, пісаў, што “роспач, а не нягожыя сэрца і душа прымушаюць да злоўжыванняў, якія з часам становяцца нягожай прывычкай і з добрага чалавека зробяць благога”. Паводле слоў Чачота, і яго бацьку давялося паспытаць горкага аканомскага хлеба, а потым “быць звольненым і разам з сям’ёй апынуцца на вуліцы” толькі за тое, што папрасіў даплаты за дадатковую працу і “не ўмеў выслужвацца падлізваннем і маной”.

Па волі лёсу яшчэ ў раннім дзяцінстве Чачот разам з бацькам-арандатарам, а потым аканомам пабываў у многіх мясцінах Гродзеншчыны, дзе непасрэдна назіраў паднявольнае жыццё беларускага народа, пашыраў свае веды пра яго абрады, звычаі, фальклор. “Жывы, чулівы, вясёлы, кампанейскі, просты..., пывучы, уражлівы, спагадлівы — сапраўды сялянская натура”, як характарызаваў яго Ігнат Дамейка, Чачот не быў абьякавы да сяляніна, высока ставіў яго душэўную дабрату, багацце вуснай паэзіі, у якой бачыў вялікія маральныя і эстэтычныя каштоўнасці. Ён, як і мужыцкія дзеці, выхоўваўся на народных традыцыях. У маленстве, як згадвае ў сваіх зборніках, яго люлялі пад спевы беларускіх калыханак, а маці пужала старым барадатым дзедам, чараўніком, ведзьмамі і іншымі страшнымі казачнымі істотамі, як рабілі мацяркі-сялянкі.

Цікаваць да беларускага фальклору Чачот узмацняе і паглыбляе ў час навучання ў Навагрудскай павятовай дамініканскай школе і сяброўства там з Адамам Міцкевічам. Дамейка, сябар Чачота і Міцкевіча па вучобе, пазней успамінаў: “Два нашы вучні навагрудскай школы з маленства добра ведалі наш літоўскі [маецца на ўвазе беларускі. — Л. М.-А.] народ, палюбілі яго песні, праніклія яго духам і паэзіяй..., прыглядаліся да кірмашоў, фэстаў, бывалі на сялянскіх вяселлях, дажынках і пахаваннях... Яшчэ ў школе саламяная страхы і народная песня распалілі ў грудзях сяброў першае паэтычнае натхненне”.

У 1815 г. Чачот пераязджае ў Вільню і пасля няўдалай спробы паступіць ва ўніверсітэт уладкоўваецца на працу ў Пракураторыю радзівілаўскіх маёнткаў. Але лекцыі ва ўніверсітэце ўсё ж наведвае як вольны слухач. 12 студзеня 1819 г. ён уступае ў Таварыства філаматаў — сяброў навук і неўзабаве становіцца яго сакратаром. Філаматы чыталі і абмяркоўвалі навуковыя

даклады, праводзілі паэтычныя конкурсы. На адным з іх быў прыхільна прыняты Чачотаў верш “Купала”, заснаваны на матывах абраду Купалля і яго песень, а на наступным пасяджэнні Міцкевіч зрабіў яго крытычны агляд. У гэты ж час Чачот піша на беларускай і польскай мовах рыфмаваныя віншаванні (драматычныя сцэнкі і вершы) з нагоды імянін каго-небудзь з філаматаў, у якіх шырока выкарыстоўвае фальклорна-этнаграфічны матэрыял. Большасць песень Чачот пісаў паводле распаўсюджаных у народзе мелодый, нярэдка запазычваў і самую форму верша, а часам нейкую з мелодый падбіралі да яго твораў сябры. На дзень імянін двух Юзафаў — Яжоўскага і Кавалёўскага — Чачот напісаў драматычную сцэнку ў стылі народнай інтэрмедыі. Тут удала выкарыстаны традыцыйныя беларускія абрадавыя пажаданні, фальклорныя прыёмы — параўнанні, паралелізм і г. д. Словамі хораў дзяўчат і хлопцаў аўтар выказвае свае погляды на народную творчасць, сцвярджае яе багацце, прастату, праўдзівасць, душэўнасць, трывожыцца за лёс роднай мовы, якой цураюцца паны, гаворачы толькі па-польску. У куплетах песень хору адлюстраваны асаблівасці побыту беларускай вёскі, яе сацыяльная структура, скаргі сялян на гаротнае жыццё, нараканні на рэкруцтва. Поспех гэтага твора натхніў паэта напісаць новыя песні на беларускай мове (“Лісічка жоўты цвет”, “А як прыйдзе каляда”, “Да пакіньце ж горла драць” і інш.). Да апошняй песні Тамаш Зан, як паведамляў Чачот у лісце да Міцкевіча, “дарабіў мелодыю і носіцца з ёю як цыган на ярмарцы”. З такім самым пачаткам “Да пакіньце ж горла драць” Чачот піша яшчэ адну песню — да імянін Ф. Малёўскага (Яроша), які ў лісце да А. Міцкевіча называе яе “фаварытнай песняй”, што “слушаецца больш прыемна, чым слухалася б “God save the King” (меўся на ўвазе гімн “Боже, царя храни”). Гэта песня ўключае ў сябе цэлыя радкі з народных вясельных песень. Аўтар падаў у ёй абрадавую формулу, з якой сват звяртаецца да бацькоў маладой на заручынах.

Асабліва старанна рыхтаваліся філаматы да дня нараджэння Міцкевіча, які ў той час працаваў настаўнікам у Коўне. Чачот узяў за ўзор для віншавання некалькі вясельных песень, якія выконваюцца ў доме маладой, калі чакаюць прыезду маладога. Здольнасці Чачота ў галіне песняскладання заўважыў і высока ацаніў Міцкевіч, які пісаў яму: “Што мяне не менш узрадавала і ў чым табе прызнаюся а la filomat, гэта твая песня, а хутчэй твае песні, бачу ў іх хуткі і нязмерны поспех з часоў твайго ўступлення ў пісьменніцкую кар’еру. Лёгкасць, прытым сапраўды піндараўскі агонь пераўзышлі нават надзеі, якія я на цябе ўскладаў: не занядбай, змілуйся! Выступаеш усё лепш; хацеў бы, каб ты паспрабаваў свае здольнасці на гэты ўзор на якім-небудзь лірычным прадмеце”. Акрылены паэт узяўся за падрыхтоўку зборніка песень для шырокага кола чытачоў у трох частках, які змяшчаў больш за 200 твораў, з якіх 170 прысвечаны яго каханай, Зосі Малёўскай,

дачкі рэктара Віленскага універсітэта. Першая частка зборніка названа “Песні Яна, спяваныя для Зосі (могучь быць на музыку Зосі і Марылі)” (Марыля Верашчака — каханая Міцкевіча), другая — “Зосіныя песні, прыстасаваныя да народных вясковых песень, з музыкай”, трэцяя — “Элегіі”. Зборнік не быў надрукаваны, а яго рукапіс пераходзіў з рук у рукі і быў згублены. Знайшлі яго ў 1922 г., і толькі некаторыя творы ўбачылі свет у розных выданнях. Найбольш цікавая для беларускай фалькларыстыкі другая частка зборніка, у якой змешчаны 20 польскіх тэкстаў, складзеных Чачотам на мелодыю (“ноту”), а часта і на ўзор беларускіх песень, якія ён лічыў самымі яркімі, прыгожымі, любімымі і распаўсюджанымі на Навагрудчыне і Віленшчыне. Перад кожнай песняй даюцца першыя радкі той, на мелодыю якой трэба спяваць чачотаўскія словы. Беларуская песня “Сем дзён малаціла — чах, чах зарабіла” часцей за ўсё выконвалася ў час танца і карысталася вялікай папулярнасцю сярод філаматаў. Аб папулярнасці гэтага танца і песні пісаў Станіславу Манюшку яго бацька.

Пра беларускую народную песню “Да цераз мой двор цяцера ляцела” Чачот заўважае: “Нота гэта прыемная, самая прыгажэйшая з тых, якія я чуў у нашым Навагрудскім краі”. Гэта меладычная песня вельмі палюбілася філаматам, яна гучала не толькі сярод простых людзей, але і ў панскіх таварыскіх колах. Цікавую музычную варыяцыю яе зрабіла Марыля.

У трэцяй частцы зборніка ёсць факты, звязаныя з дзіцячымі гадамі Чачота, а таксама фрагменты з народнай творчасці і назіранняў над побытам беларусаў. А ўсе песенныя творы выяўляюць тая ці іншыя народныя элементы: памер верша, рытміку, маюць цэлыя радкі або куплеты з народных песень і г. д. Чачот пакінуў каштоўныя заўвагі пра іх мастацкую і пазнавальную вартасці, а таксама пра іх ролю ў фарміраванні маралі народа, выхаванні моладзі. Чачот адзначае тонкі лірызм народных песень, багацце іх зместу і пачуцця, трапнасць і лаканічнасць многіх выразаў. Звяртае ўвагу на адлюстраванне ў песнях мінулага і сучаснага жыцця народа, яго побыту. Фалькларыст цвёрда выступае супраць мяшчанства, якое працяла шляхецкае саслоўе, заклікае да пашырэння дэмакратычных ідэй, да збліжэння з народнымі масамі. Ён тлумачыць, што фальш шляхецка-панскага жыцця, якога трымаліся вякамі, у канцы XVIII – пачатку XIX ст. дайшоў да крайняй мяжы пад уплывам галаманіі. Калі раней, піша Чачот, выхаваныя на народных традыцыях людзі былі больш працавітыя, добразычлівыя да сваіх падданных, высокамаральныя, то іншаземны ўплыў зрабіў іх непадобнымі на свой народ. Складаючы песеннік, ён намерваўся, між іншым, зблізіць з народам шляхту, якая, пазнаўшы душу яго праз песні, будзе імкнуцца палепшыць матэрыяльнае становішча сялян.

Разам з тым Чачот як прадстаўнік рамантызму, які зараджаўся на Беларусі, у “Дадатку” да зборніка выказвае свае погляды на вусную народную

творчасць, яе каштоўнасць для стварэння нацыянальнай літаратуры, вывучэння гісторыі, мовы, культуры народа. Ён вельмі шкадуе, што багаты матэрыял дагэтуль “ляжыць у нас аблогай”, тады як у “іншых краінах ужо маюць такія зборы, падрыхтаваныя добрасумленна і на належным узроўні”. У гэты час Чачота цікавіць працы нямецкіх і англійскіх тэарэтыкаў рамантызму, пра што ён паведамляе ў адным з лістоў да свайго сябра Петрашкевіча: “Усё гэта патрэбна мне як прыхільніку новага кірунку ў літаратуры”. Захапляецца ён філасофіяй Ж.-Ж. Русо і эстэтычнымі тэорыямі Ф. Шылера. Крыніцай гэтага кірунку з’явілася развіццё антыфеадальнага, нацыянальна-культурнага і нацыянальна-вызваленчага рухаў. Рамантызм ажывіў усе роды і жанры літаратуры. Асаблівацю польскага рамантызму было тое, што яго стваральнікі паходзілі пераважна з Літвы, Беларусі, Украіны. У Вільні, Львове, Варшаве пачынаюць друкавацца артыкулы, праграмы, інструкцыі па збіранню помнікаў духоўнай і матэрыяльнай культуры (працы Брадзінскага, Хюбнера, Калантая, Шырмы, Лялевеля, Далэнгі-Хадакоўскага, Чацкага, Крулікоўскага і інш.), з якімі Чачот быў добра знаёмы. Уплыў іх ярка бачны ў змесце яго “Дадатку”, у якім аналізуецца перш-наперш беларускі фальклорна-этнаграфічны матэрыял, абгрунтоўваецца неабходнасць яго збірання і вывучэння. “Дадатак” — першая навуковая праца па беларускай фалькларыстыцы.

Другой важнай сферай дзейнасці Чачота філамацкага перыяду было стварэнне балад на беларускай фальклорна-этнаграфічнай аснове. Балада больш за іншыя жанры вызначала адметнасці літаратурнай творчасці філаматаў, пачынальнікаў беларускай рамантычнай школы. Балады Чачота не ўяўляюць мастацкай каштоўнасці, але маюць неацэнную вартасць як першыя і дастаткова дакладныя фальклорна-этнаграфічныя запісы (паданні, казкі, абрады, павер’і і г. д. у найбольш чыстым выглядзе). Ствараючы балады, Чачот строга прытрымліваўся фальклорна-этнаграфічнага аўтэнтызму, асабліва з улікам тых патрабаванняў, якія ставіліся перад збіральнікамі і даследчыкамі старажытнасцей. Яго балады трывала звязаны з фактамі і здарэннямі, якія сустракаюцца ў паданнях і легендах роднага краю. Аўтар спрабуе “прачытаць” старажытныя часы сваёй зямлі, зафіксаваныя ў розных пераказах, геаграфічных назвах і да т. п. Усяго ім напісана восем балад: “Бекеш”, “Навагрудскі замак”, “Калдычэўскі шчупак”, “Звінячая гара ў Пазяневічах”, “Радзівіл, або Заснаванне Вільні”, “Узногі”, “Мышанка”, “Свіцязь”. Праз усе балады праходзіць народны матыў адплаты за зло людзям, немінучага пакарання таго, хто сее няшчасце, крыўдзіць безбаронных і даверлівых.

Актыўная праца Чачота была раптоўна спынена яго арыштам за прыналежнасць да Таварыства філаматаў. У 1824 г. ён быў асуджаны на 6 месяцаў зняволення з далейшай бестэрміновай высылкай у глыб Расіі. Спа-

чатку ён адбываў яе ў Кізільскай крэпасці. Па прадстаўленню арэнбургскага грамадзянскага губернатара вядома, што Чачот быў “вызвалены з-пад нагляду з тым, каб ён не вяртаўся на жыхарства ў вернутыя ад Польшчы Расіі губерні, але меў знаходжанне сваё і працягваў службу ва ўнутраных расійскіх губернях”². На пачатку 1826 г. ён быў накіраваны “пасля вызвалення з-пад нагляду паліцыі ў горад Уфу, узяўшы з павятовага казначэйства падарожную да горада Масквы, дзе ён меў намер працягваць службу, як бачна было з падпісі яго, дадзенай ім у лістападзе мінулага года”³. У Маскву Чачот прыбыў 3 лютага 1831 г. і “падшукваў сабе службу, але, не знайшоўшы той, 9 чэрвеня выехаў у горад Цвер”⁴. Якраз перад яго прыездам у Цвяры ўспыхнула эпідэмія халеры і, як сведчыў цвярскі губернатар, “паміж чэрні расейваюцца недарэчныя чуткі, што хвароба паходзіць ад таго, што ў калодзежах і ў рэчках вада атручана розным зеллем”⁵. Падзрэненне пала на Чачота, як і на высланых сюды ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. Генерал-губернатар горада, баючыся ўскладненняў, паспяшаўся арганізаваць выезд Чачота.

Толькі ў 1833 г., надламаны 10-гадовай ссылай, вяртаецца ён на Беларусь. Спачатку працуе ў Лепелі сакратаром канцылярый інжынернага ўпраўлення пры Бярэзінскім канале. Там жа ўзнаўляе свае філалагічныя заняткі: сам і праз сваіх карэспандэнтаў збірае песні, казкі, прыказкі, загадкі, апісанні звычайў, абрадаў. У адным з лістоў з Лепеля да Марыі Верашчакі (Путкамер), якой Міцкевіч прысвяціў нямала натхнёных радкоў, Чачот пісаў: “Я яшчэ, як лебедзь перад сваім кананнем, думаю выступіць з гэтымі вясковымі песнямі, хачу гэтым ненадзейным і часта зняважаным спосабам зарабіць акраец хлеба ў надзеі некаторы час быць свабодным ад гэтай агіднай службы”⁶. Ён часта звяртаецца да “шаноўных паненак” па дапамогу. Асабліва клапаціцца пра зберажэнне ў запісах песень адметнасцей беларускіх гаворак і пра дакладнасць апісання звычайў і абрадаў. Сам і з дапамогай карэспандэнтаў Чачот сабраў два вялікія зборнікі песень: наднёманскіх — 400 і наддзвінскіх (у дзвюх частках) — больш за 550. Пра іх доўгі час было вядома толькі па ўпамінаннях Чачота, больш нідзе нічога не гаварылася. У 1964 г. нам пашчасціла знайсці другую частку збору наддзвінскіх песень (188) і рукапіс трох варыянтаў уступнага артыкула да шостага кніжкі. Гэтыя рукапісы Чачота⁷ маюць вялікую навуковую каш-

² Маскоўскі дзяржаўны абласны гістарычны архіў, воп. 31, зв. 13, спр. 31.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама.

⁶ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літвы, ф. 1135, воп. 9, адз. зах. 29, арк. 34.

⁷ Малаш Л. А. Ян Чечот и его рукописные сборники // Материалы научной конференции (к 40-летию библиотеки). Минск, 1965. С. 102–121.

тоўнасьць для беларускай фалькларыстыкі і мовазнаўства, бо песні ў іх арыгінальныя і большасць (114) з іх не апублікавана. На многіх песнях ёсць шматлікія паметы самога складальніка, яго праўкі, заўвагі, якія раскрываюць навуковыя прынцыпы і методыку падрыхтоўкі тэкстаў да друку. Пасля збораў песень З. Далэнгі-Хадакоўскага гэта — найбольш раннія фіксацыі вуснай народнай творчасці беларусаў. У рукапісе знаходзяцца таксама чатыры арыгінальныя беларускія казкі і 93 загадкі, якія адсутнічаюць у друкаваных зборніках Чачота.

Другі, таксама знойдзены намі, рукапіс Чачота змяшчае частку матэрыялаў яго апошняй друкаванай кнігі, выдадзенай у 1846 г. Тут — невялікі беларускі слоўнічак, які налічвае 129 слоў з польскімі і рускімі эквівалентамі, прыказкі і прымаўкі, якіх амаль удвая больш (250), чым у кнізе (130), параўнанні, этымалагічныя нататкі, прадмова да зборніка ў трох варыянтах, прытым два першыя ўяўляюць больш поўныя нарысы пра беларускую мову і песні, чым трэці (скарочаны) варыянт, які супадае з друкаваным.

Частку запісаў наднёманскіх песень (71 беларускую і 8 польскіх) нам удалося знайсці ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літвы. У адрозненне ад зборніка наддзвінскіх песень, які складаецца пераважна з запісаў карэспандэнтаў, ён цалкам запісаны самім Чачотам і мае загаловак “Вясковыя песні”. Кожны аркуш падзелены на дзве часткі: злева змешчаны тэкст беларускай песні, справа — яе польскі пераклад. З наднёманскага зборніка не апублікаваны ў арыгінале 60 песень.

Калі Чачот сабраў ладную колькасць песень, ён прыступіў да выдання сваёй першай кніжкі — “Вясковыя песні з-над Нёмана”, якая выйшла ў 1837 г. у Вільні. Усе песні надрукаваны ў ёй у перакладзе на польскую мову, каб, як адзначае Чачот у прадмове, іх чыталі і спявалі самі прыгоннікі, што пагарджалі “мужыцкай” мовай. Прадмова завяршаецца думкай пра утапічны класавы мір паміж панамі і сялянамі. Упершыню ў беларускай фалькларыстыцы тут робіцца спроба вылучыць жанры беларускіх песень. Гэты зборнік Чачот паслаў у Парыж Міцкевічу, які “чытаў яго з хваляваннем у мінуты адзіноты і настальгіі”. Чачот прызнаецца ў сваёй даўняй мары, каб “народныя песні былі аздоблены музыкой вядомых кампазітараў і спяваліся б добрымі галасамі ў маёнтках”. Мара яго здзейснілася: Манюшка, які высока цаніў Чачота, неўзабаве напісаў цудоўную музыку на словы дзевятнаццаці народных песень з яго зборнікаў.

Сабраўшы ў Лепелі нямала мясцовых песень, фалькларыст выдае ў Вільні другую кніжку — “Песні вясковыя з-над Нёмана і Дзвіны” (1839). А у прадмове да трэцяй — “Вясковыя песні з-над Дзвіны” (1840) Чачот з болей у сэрцы звяртаецца да простага люду: “Калі ж, браты, чытаць будзеце, калі даведаецеся, што мы вам неслі каласы і кветкі, якія мы ўзялі з вашай нівы?” І далей ён спадзяецца, што калі-небудзь тыя ўбачаць гэты дар,

а сёння няхай пазнаюць яго эксплуататары, “на якіх іх (сялян) праца зьяе”, што і сялянам уласцівы такія ж тонкія і глыбокія пачуцці, “што мы ўсе агульнай маткі дзеці”. Далей аўтар ускрывае эксплуататарскую сутнасць прыгоннікаў і турбуецца пра лёс працоўнага люду. Гарэлка, піша Чачот, — згуба для мужыкоў і крыніца нажывы для панюў: “Першы грош з гарэлкі, кажа памешчык, аканом, першае зло, кажа кожны разважлівы чалавек”. Цікавыя нататкі зроблены Чачотам да дзіцячых песень. Ён падкрэслівае вартае жалю існаванне вясковых дзяцей і проціпастаўляе яго бляску панскага двара. Ён нагадвае, што яны, такія дробныя, кволыя, “павінны будуць араць і баранаваць для ўладара... Дзіцячыя песні пелі над нашымі калыскамі іх мамкі, пакідаючы сваіх дзяцей на чужую апеку і гэтымі песнямі просячы для нас блаславення. Прашу не грэбаваць гэтымі песнямі”. Такія заклікі рабілі добрую справу, хоць і не заўсёды траплялі да розумаў і сэрцаў землеўласнікаў.

Працаваць у Лепелі было ўсё цяжэй: здароўе пагаршалася. Чачот імкнецца быць бліжэй да родных мясцін і ў 1841 г. пераязджае ў Шчорсы, дзе працуе бібліятэкарам у А. Храптовіча, а пасля яго смерці — у Бортнікі да сваіх знаёмых, Слізняў. У 1844 г. выходзіць яго кніжка “Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны”, у якую ён упершыню ўключыў 20 песень у арыгінале. Акрамя іх Чачот змясціў тут “песні ўласныя, якія выконваюцца па сялянску, з перакладам”.

Ён марыў, каб і яго ўласныя песні трапілі ў народ, закрунулі сэрцы паноў, павярнулі б іх бліжэй да прыгонных і “разам з тым спрыялі б прагрэсу маралі гэтых працавітых землякоў”. Падобную думку пра народнасць твораў паэта выказаў і Адам Міцкевіч: “Пускай у свет свае песні безыменнымі і не друкуй, а калі яны вернуцца да цябе, тады толькі пазнаеш, што яны прыжыліся”.

Прадмова да гэтага зборніка ў параўнанні з папярэднімі напісана больш грунтоўна і тычыцца ў асноўным праблемы зберажэння старажытных беларускіх абрадаў і песень. Вялікае месца адведзена тут агляду літаратуры пра становішча сялян і пра нямэтазгоднасць прыгону. Чачот лічыць вусную паэзію сапраўднай народнай, бо “ў старажытных вякі была агульнай усім нашым продкам; таму яна павінна была быць вартай увагі нават тых, якія не хацелі б нічога добрага бачыць у тым, што ёсць толькі вясковае, сялянскае. Нашым сялянам мы абавязаны зберажэннем старажытных абрадаў і песень. І за гэта мы павінны быць ім удзячныя”. Чачот высока ставіў народную паэзію, яе мастацкія якасці і адзначаў яе асабліваю прывабнасць, наватарства формы і лаканізм у перадачы пачуццяў, “чаго не знаходзім мы ў нашых салонных пісьменнікаў”.

Наступная кніжка Я. Чачота — “Вясковыя песні з-над Нёмана, Дняпра і Днястра” (1845) — змяшчае 80 беларускіх і ўкраінскіх песень, а апошняя, шостая — “Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны, некаторыя прыказкі

і ідыятызмы”⁸ (1846) — 99 песень у арыгінале і адну Чачотаву ўласную на беларускай мове “Да мілых мужычкоў”. У адрозненне ад папярэдніх шостая кніжка ўяўляе сабой першы друкаваны збор арыгінальных беларускіх народных песень з больш дэталёвай класіфікацыяй матэрыялу, змястоўнымі заўвагамі і этнаграфічнымі звесткамі. У разгорнутай прадмове Чачот знаёміць са сваімі прынцыпамі выяўлення, назапашвання фальклорных твораў, складання збораў і, што асабліва важна, намячае праграму збірання і вывучэння фальклорнага, этнаграфічнага і моўнага матэрыялу беларускага народа, які, на яго думку, захаваў славянскасць у чыстым выглядзе. Гэтай прадмовай Чачот як бы падводзіў вынік сваёй фалькларыстычнай дзейнасці і канстатаваў: “Рэкамендую гэту маю працу добразычлівай прыхільнасці чалавечых сэрцаў чытачоў, чухых да лёсу сялян, і ласкавай увазе даследчыкаў славянства”. Услед за Вукам Караджычам, які выдаў адначасова сербскія песні, граматыку і слоўнік сербскай мовы, Чачот даводзіў, што неабходна зрабіць тое самае ў сябе і беларусам. Ён шкадуе, што дагэтуль беларуская мова не знайшла свайго даследчыка, у той час як невялікія славянскія народы на захадзе яшчэ ў канцы XVI ст. мелі свае граматыкі і слоўнікі.

Вось чаму ён піша: “Іменна цяпер час узнагародзіць гэта занябанне мінулых вякоў і ўзяцця за складанне граматыкі і слоўніка крывіцкага дыялекту, пакуль яшчэ за невялікім выключэннем ён захаваўся ў сваёй чысціні”. Але ў той самай прадмове ён мусіў сказаць, што для гэтага ў яго не хапае сіл. Чачот заклікаў, пакуль не позна, сабраць усе скарбы духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа, інакш нашчадкі будуць папракаць нас, як мы,— заўважаў ён,— папракаем мінулых хранікёраў, якія не сабралі ўсяго гэтага і пра гэта “толькі мімаходзь упамінаюць”. Такую працу ён лічыў абавязкам кожнага перад сваімі нашчадкамі.

Уклад Яна Чачота ў беларускую фалькларыстыку сапраўды бязмерны. Сабраны ім фальклорны матэрыял пераўзыходзіць усё, што было сабрана (як па колькасці, так і па якасці) усімі нашымі фалькларыстамі першай паловы XIX ст. Ён цалкам запісаны непасрэдна ад інфарматараў, а не запазычаны з друкаваных крыніц.

Свой жыццёвы шлях збіральнік і даследчык закончыў амаль адначасова з творчым: у 1846 г. выйшла ў свет яго апошняя кніжка, а 1 жніўня 1847 г. ён памёр у Друскеніках і быў пахаваны непадалёку, у вёсцы Ротніца.

⁸ Ужывалася ў сэнсе “ідэяматызмы”.

“ДЛЯ БУДУЧЫХ ДАСЛЕДНІКАЎ СЛАВЯНШЧЫНЫ”

Цікаваць да беларускай мовы і яе вивучэнне пачынаецца ў XIX ст., калі вызначаецца тэндэнцыя выразнага размежавання славянскіх моваў і этнасаў. Канец XVIII – пачатак XIX ст. характарызуецца фарміраваннем нацыянальнай самасвядомасці славянскіх народаў і звязанай з ёю цікавасцю да сваёй гісторыі. Адным з праяўленняў нацыянальна-патрыятычнага руху славянскіх народаў з’явіўся славянскі фалькларызм, які выступаў як зброя палітыкі і барацьбы за захаванне народнай годнасці. Адначасова са зборам і вивучэннем вуснай народнай паэзіі і стварэннем на яе аснове твораў у народным стылі асабліва цікаваць праяўляецца да народнай мовы — праводзіцца збор і публікацыя дыялектнай лексікі, укладанне рознага тыпу рэгіянальных слоўнікаў.

У ліку першых, хто прызнаваў беларускую мову як самастойную, надзеленую нацыянальна-спецыфічнымі рысамі і асаблівасцямі ў галіне фанетыкі, граматыкі і лексікі, быў ураджэнец Беларусі, адзін з пачынальнікаў славістычнай навукі Зарыян Далэнга-Хадакоўскі (Адам Чарноцкі). Ён першы вызначыў і арэал яе распаўсюджання. Услед за Хадакоўскім і пад яго непасрэдным уплывам цікаваць да беларускай мовы выказалі расійскія вучоныя К. Калайдовіч, П. Кепен, І. Лабойка, І. Бадзянскі, чэшскі вучоны П.-І. Шафарык, якія таксама лічылі беларускую мову самастойнай. Гэты пералік можна было б прадоўжыць.

Да выдатнай плеяды славянскага адраджэння належаў Ян Антон Чачот (1796–1847). Яго заповітнай марай было стварэнне слоўніка і граматыкі беларускай мовы, руплівым збіральнікам скарбаў і энергічным папулярызатарам якой ён з’яўляўся. “Іншыя дыялекты славянскага паходжання — больш шчаслівыя, бо нават такія, як, напрыклад, краінскі, крацкі і далмацкі, кожны з якіх паасобку не налічвае і трохсот тысяч жыхароў, што гавораць на ім..., маюць свае граматыкі і слоўнікі. Тут наадварот, крывіцкае племя, якое налічвае некалькі мільёнаў насельніцтва, не мае нічога болей, апроча катэхізіса, выдадзенага нядаўна ў Віленскай епархіяльнай друкарні”¹ — са шкадаваннем адзначаў Чачот. Збіраючы і ўсебакова разглядаючы народныя песні, што складала асноўную мэту яго фалькларыстычнай дзейнасці, Чачот праводзіў назіранні над асаблівасцямі мовы, якія яму “ў гэтых адносінах сустракаліся”, каб стварыць агульны нарыс беларускай мовы, які “для будучых даследнікаў славяншчыны” з’явіўся б добрай пад-

¹ Czeczot J. Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy. Wilno, 1846. S. XXXIII.

могай у іх даследаваннях. Поўнае ж вывучэнне беларускай мовы, на якой яшчэ пры памяці аўтара “любiлі гаварыць і старыя паны памiж сабой і на якой яшчэ цяпер гавораць паны і аканомы з сялянамі, на якой некалі пісалі ў нас дзяржаўныя акты, цалкам ляжа, — спадзяваўся Чачот, — на плечы нейкага здольнага чалавека, можа, селяніна, які, атрымаўшы веды, больш глыбока разгледзіць добра вядомую яму мову”².

Дзеля гэтага, лічыў Чачот, трэба запісваць назвы жыллёвых і гаспадарчых збудаванняў, хатняга начыння, страў, творы вуснай народнай творчасці, асобныя трапныя народныя словы і выразы, якія, на яго думку, “маглі б памножыць багацце не толькі літаратурнай мовы, але паслужылі б крыніцай у справе вывучэння і атрымання больш поўных і сталых высноў аб характары паходжання мовы”³. Ён звяртае ўвагу на неабходнасць занатоўвання этнаграфічных дадзеных (пра што адзначалася яшчэ ў інструкцыі па збору народазнаўчых матэрыялаў Віленскага універсітэта, падрыхтаванай пры яго ўдзеле Таварыствам філаматаў, куды ўваходзіў і Чачот), у прыватнасці, прыёмаў прыгатавання сялянскага хлеба, ужыванага ў розных мясцовасцях і ў розныя поры года. Гэта, як лічыў Чачот, засяродзіла б увагу не толькі даследчыкаў мовы і “было б больш карысным для сучаснікаў, чым калекцыя каштоўных мінералаў”⁴. Наогул, Чачот заклікаў сабраць усе скарбы духоўнай і матэрыяльнай культуры, “каб нашчадкі нашы не папракалі нас, як мы папракаем мінулых хранікёраў, якія не сабралі ўсяго гэтага і аб чым толькі мімаходзь упамінаюць”⁵.

Чачот адным з першых у беларускім мовазнаўстве (услед за З. Далэнгам-Хадакоўскім) зрабіў кароткае і неblaгое для таго часу апісанне беларускай мовы, дадаўшы да яго слоўнічак “Некаторых крывіцкіх ідыём (уласнаназваў) з Навагрудскага павета, а таксама асобных слоў, што розняцца па значэнні са словамі іншых славянскіх моваў”⁶. У грунтоўнай і разгорнутай прадмове да сваёй 6, апошняй, кніжкі “Песень з-над Нёмана і Дзвіны” ён намячае праграму збірання і вывучэння беларускага фальклорнага, моўнага і этнаграфічнага матэрыялу, які, на яго думку, “захаванне славянскасць у чыстым выглядзе”. Прыступаючы да апісання беларускай мовы, ён вызначае яе месца сярод іншых славянскіх. “Крывіцкі дыялект, — піша ён, — прамежкавы паміж польскім, рускім і ўкраінскім. Украінскі, ці палянскі, па будове сваёй і даўжыні галосных больш падобны да польскага, крывіцкі — да рускага”⁷. Далей ідзе даволі падрабязная характарыстыка

² Czeczot J. Piosnki wieśniacze... S. XXIV.

³ Тамсама. С. VI.

⁴ Тамсама. С. XXXII.

⁵ Тамсама.

⁶ Тамсама. С. 69–96.

⁷ Тамсама. С. VII.

гукаў і граматычнага складу беларускай мовы ў параўнанні з адпаведнымі ўзроўнямі польскай і рускай моваў. Звяртаючы ўвагу на фанетычныя і лексічныя адрозненні паміж гаворкамі беларускай дыялектнай мовы, ён спрабуе растлумачыць прычыну іх узнікнення. “Што ж казаць пра вымаўленне слоў, калі ў пісьмовых мовах, узятых у пэўныя правілы, столькі ёсць адрозненняў не толькі ў жывой, але і ў друкаванай мове. Нічога дзіўнага тады, што крывіцкі дыялект, без правілаў, непісьмовы, мае не толькі ў кожным павеце, але ў кожнай, можа, вёсцы нейкае асобае вымаўленне і ўласцівыя яму словы”⁸.

Закранаючы пытанні арфаграфіі, Чачот адзначае, што гэта справа даволі далікатная, хоць, на першы погляд, “як здавалася б, занадта лёгкая і малаважная”. Для параўнання, звяртаючыся да гісторыі польскага правапісу, Чачот адзначае, што “і ў польскай мове не маем сталай арфаграфіі: як хто хоча ці ўмее, так і піша. А таму — зазначае Чачот — як сам правапіс уплывае на змяненні, нават да непазнавальнасці, чалавечай мовы, могуць служыць доказам адрозненні прастанароднай мовы ад пісьмовай”⁹. Ён звяртае ўвагу і на тое, што “пры ўстанаўленні правілаў правапісу, якія не так лёгка выпрацаваць, трэба дбаць і пра карані слоў”¹⁰. Таму, уважаючы яшчэ некрануты, сыры матэрыял беларускай мовы, даследчык паказвае складанасць вырашэння гэтай праблемы і пакідае яе “для развагі будучаму граматысту, які, шырэй агледзеўшы асаблівасці гэтага дыялекту, зможа абдумаць якія-небудзь грунтоўныя правілы”. І хоць правапіс, у якім “як вымаўляюць, так і пішуць”, Чачот лічыць самым дасканалым, аднак, паколькі, на яго думку, “немагчыма, каб які-небудзь з правапісаў прыйшоў да гэтай дасканаласці, то чым болей будучы граматыст здолее ашчаджаць вымаўленне на пісьме і бліжэй да яго дастасавацца, тым большая будзе як яго праца, так і заслуга”¹¹. Але Чачот усведамляў, што ва ўмовах новай беларускай літаратурнай мовы, якая толькі зараджаецца, цяжка яшчэ гаварыць аб выпрацоўцы якога-небудзь больш-менш дасканаллага правапісу. У сувязі з гэтым ён прапанаваў, па сутнасці, сумясціць у ім фанетычныя і этымолага-марфалагічныя прынцыпы, якія сам імкнуўся выкарыстоўваць пры напісанні сваіх беларускіх вершаў¹².

Чачот стаяў каля вытокаў беларускай дыялекталогіі. Збіраючы фальклор паўночна-заходняй дыялектнай зоны (Навагрудак, Ліда і інш.) паўднёва-заходняга дыялекту, ён заўважаў яго адрозненні ад гаворак полацкай групы (Полацк, Лепель, Заазер’е, Бабынічы, Сялявы, Чашнікі) паўночна-заход-

⁸ Czeczot J. Piosnki wieśniacze... S. XVII.

⁹ Тамсама. С. XVIII.

¹⁰ Тамсама. С. XXI.

¹¹ Тамсама. С. XXI–XXII.

¹² Крамко І. І. Чачот Ян // Беларуская мова: Энцыкл. Мн., 1994. С. 612.

няга дыялекту, у сувязі з чым пісаў, што кожны з гэтых моўных арэалаў у сваю чаргу “мае не толькі ў кожным павеце, але ў кожнай, мабыць, вёсцы, нейкае асобнае вымаўленне і ўласцівыя яму словы”¹³. Так, у запісах, зробленых у Навагрудскім і Лідскім паветах, Чачот адзначае недысімілятыўнае яканне: “галосны [a] вымаўляецца тут выразна пасля мяккіх зычных (з’амл’а, з’амл’ежу), прыстаўны гук [r] у пачатку слова перад націскным і ненаціскным галосным [a], [y] (гарáц’, гúліца), варыянты канчаткаў формаў інфінітыва дзеясловаў (jes’ц’ і jes’ці), а таксама вымаўленне галоснага [o] пасля мяккіх зычных (сонц’o, кол’к’o)”. У запісах жа Лепельскага павета Чачот адзначае дысімілятыўнае аканне, якое тут збліжаецца з недысімілятыўным аканнем (“дзе вельмі любяць “а”, напрыклад: вадá, вадз’é, вадú, вады; травá, травы; ц’абé, м’ан’é), дысімілятыўнае яканне (“звужаюць “е”, напрыклад: з’іемл’á, п’іравоз, ц’іраз) або часам на месцы “а” ахвотна ўжываюць “ы” (напрыклад: с’цежычка, вышываіць) ”¹⁴. Імкнучыся прывесці мову вуснай народнай творчасці да пэўнага стандарту, адшліфаваць яе ў нейкай ступені, як гэта адбываецца з рознымі стылямі літаратурнай мовы яе нацыянальнага перыяду, Чачот надае ёй рысы пераважна народнага навагрудскага дыялекту.

Мова Чачота, асабліва яго пераклады твораў вуснай народнай паэзіі раскрываюць некаторыя асаблівасці беларуска-польскіх моўных кантактаў у галіне фанетыкі, марфалогіі і лексікі. Так, спалучэнні śl, śń пад уплывам беларускай мовы набываюць форму szl, szn (параўн.: *śląc i szląc: Szle do niej posły z darami; poszłę miód księdzu; poszlij swojego aniola*). З іншых рыс беларускай мовы, якія адбіліся ў перакладах Чачота на польскую мову, назіраецца страта аднаго з гукаў у збегу зычных (*gardło* на *garło*) і ва ўскосных склонах назоўнікаў (*garnek* на *garca*), назоўнік *kiszeń* пад уплывам беларускай мовы замяняецца на *kiszenia*. У перакладах Чачота беларускіх песень на польскую мову сустракаем нямала лексічных беларусізмаў. Сярод іх: бедненькі (*Nic nie widać biednieńkiemu*), бусяць (*Jaś busia i busia, Wykręca się Zosia*), цяцера (*Przez me podwórze Cieciera leciała*), цямнота (*a ciemnota głęboka z przed oka dzień wyrывa*), глум (*Niech nie będzie głumu Zdrowia i rozumu*), гляк (*dobywa wina z hlaka*), надта (*duch gdy wleci nadto do góry*), погань (*Czem jej prodky byli znaczne, gdy przed nimi pohań nikła*), покуць (*Sadźmy, sadźmy na pokuci*), паліца (*Towary na policach uczenie złożone*), пароша (*Ani psa, ani poroszy*), тычынка (*Naczyk złoty, a tyczynka*), а таксама: шкадаваць, адказ, верашчака, дзюбаты, зык, прыспешваць і інш. Паэтычная творчасць і аналітычная дзейнасць Яна Чачота раскрываюць асаблівасці кантактаў паміж асобнымі дыялектамі (паўднёва-заходнім і паўночнаўсходнім) адной (беларускай) мовы і паміж суседнімі мовамі (беларускай і

¹³ Czeczot J. Piosnki wieśniacze... S. XVII.

¹⁴ Тамсама.

польскай), у якіх рашаючую ролю адыгрывае субстрат. Улік яго ўплыву спрыяе адказу на пытанні аб ступені пранікальнасці розных узроўняў моўнай сістэмы, у якой ступені і пры якіх умовах; якія колькасныя межы магчымага ўспрымання “чужых” элементаў без небяспекі страты дадзенай сістэмай сваёй спецыфікі; ці дапамагае пры сутыкненні моваў структурнае падабенства іх змяшэнню; якія псіхалінгвістычныя перадумовы кантамінацыі для асобнага гаворачага і для калектыву ў цэлым; якую ролю адыгрывае ў гэтым працэсе родная мова?

У асобе Чачота як білінгва і яго творчай дзейнасці мы назіраем з’явы ўнутрымоўных і міжмоўных працэсаў сацыяльнай і культурнай значнасці. Асаблівую актуальнасць яны набываюць у нашы дні.

Іван Крамко

СПАДЧЫНА ЯНА ЧАЧОТА ЯК ВЫТОК БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА

Напомнім, што 40-я гады XIX ст., калі Ян Чачот парадаваў навуковы свет сваімі “Песенькамі вясковымі”, гэта быў час, калі на Беларусі пасля яе захопу Расіяй у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай вельмі шчыльна сутыкнуліся інтарэсы дзвюх каланізатарскіх дзяржаў. Да таго часу было падаўлена царызмам паўстанне Т. Касцюшкі і паўстанне 1830 г. Царызм узмацніў русіфікацыю захопленага краю. Але ў выніку прабуджацца пачала і трэцяя сіла — мясцовы патрыятызм, беларускі, які ў далейшым прывядзе аж да ўтварэння Беларускай дзяржавы. Гэты патрыятычны рух 40-х гг. быў глебай, на якой вырасталі паўстанцы 60-х гг., К. Каліноўскі. Усе тры палітычныя сілы, кожная са сваёй мэтай, пачалі інтэнсіўна збіраць беларускі фальклор, вывучаць гісторыю і мову беларусаў.

Толькі ў канцы XIX ст. з’явіліся першыя грунтоўныя працы па мове беларусаў. Гэта “Обзор звуков и форм белорусской речи” (М., 1886) і “Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках” (Варшава, 1896) Я. Карскага і ў пачатку нашага стагоддзя яго ж “Белорусы”. А ў першай палавіне XIX ст. былі, уласна кажучы, толькі подступы да вывучэння беларускай мовы, толькі асобныя заўвагі, пераважна фалькларыстаў, пра вытокі яе. Заўвагі гэтыя часам павярхоўныя, дылетанцкія, часам тэндэнцыйныя, як Грэча, напрыклад. Але былі і аб’ектыўныя погляды і выказванні, якія пракладвалі дарогу аб’ектыўнаму, навуковаму асвятленню пытанняў беларускай мовы. Гэта і думкі польскага лінгвіста С. Ліндэ ў яго працы “Аб Статуце Літоўскім...” (Варшава, 1816), і чэха П.-І. Шафарыка (Славянскі народапіс. 1842), і шэрагу расійскіх даследчыкаў (К. Калайдовіч, М. Надзеждзін і інш.).

Але гэта ўсё былі не беларусы. У сваёй працы “О белорусском наречии” (Труды Общества любителей российской словесности. 1822. Кн. 1. Ч. 1.) Калайдовіч нават зрабіў заўвагу, што мэтай яго артыкула было “обратить на столь важный предмет внимание самих белорусцев, которые вернее и лучше могут исследовать свое наречие”.

У ліку першых з гэтых беларусаў і быў Ян Чачот. Пра яго ўклад у беларусістыку Я. Карскі сказаў: “Характеристика белорусского наречия сделана даже значительно обстоятельнее, нежели у Шафарика... Вообще в этом томике [Песенькі вясковыя. Вільня, 1846 — *І. К.*] очень много ценных сведений, не утративших своего значения до сих пор”. Гэта напісана Карскім у 1903 г. (Белорусы. Т. 1). Можна ўявіць, як успрымалася зробленае Чачотам яго ж сучаснікамі, калі Карскі так высока ацаніў яго працу аж праз паўстагоддзя.

Дык што ж у галіне беларускага мовазнаўства зрабіў Ян Чачот? Спачатку неабходна адзначыць, што жыццёвы лёс даў яму магчымасць добра ведаць абодва асноўныя масівы беларускіх гаворак, бо на Навагрудчыне ён нарадзіўся, а на Лепельшчыне працаваў.

Пра тэрміны. Беларускаю мову Чачот называе ў пераважнай большасці выпадкаў *дыялектам крывіцкім*. Успомнім, што ў 40-я гг. XIX ст. не існавала агульнапрынятага тэрміна для абазначэння насельнікаў сучаснай Беларусі. В. Дунін-Марцінкевіч называў сябе ліцвінам, а сваіх сяброў з Віцебшчыны называў беларусамі. Ліцвінскасць навагрудцы трымалі моцна. Успомнім і А. Міцкевіча з яго “О, Літво, ойчызно моя!”. Успомнім таксама, што падараваны царом тэрмін “Белорусские губернии” афіцыйна ў 1842 г. быў забаронены, заменены на “Северо-Западный край”. А Чачоту, які глядзеў на Беларусь як на адно цэлае, патрэбен быў адзін тэрмін. Магчыма менавіта гэта падштурхнула яго ўзяць выкарыстаны Нарбутам тэрмін *крывіцкі*. Важна тое, што Чачот пад крывіцкім дыялектам (часам раўназначна ўжывае і тэрміны *язык* і *мова*) разумее ўсю сукупнасць беларускіх гаворак як штосьці цэлае. А ставіць ён гэты крывіцкі дыялект нароўні з польскім, рускім і ўкраінскім: “дыялект крывіцкі з’яўляецца сярэднім паміж польскім, рускім і ўкраінскім. Украінскі, або палянскі, па сваёй будове і меладычнасці (*іloczasie*) больш падобны да польскага, а крывіцкі да рускага” (Песенькі вясковыя. 1844. С. VII). Заўважым, што такое вызначэнне месца для беларускай мовы было зроблена Чачотам тады, калі яго сучаснікі (да прыкладу, А. Рыпінскі) залічалі беларускую мову да дыялектаў польскай мовы, а імперская царская навука даводзіла, што гэта толькі “наречие” рускай мовы.

Сваім чытачам Чачот напамінае, што наша мова калісь мела лепшую долю, чым сёння, што на ёй “жыўшыя яшчэ на нашай памяці пажылыя паны паміж сабой гаварыць любілі, ёю дагэтуль гавораць паны і аканомы з вяс-

коўцамі, на ёй калісь у нас пісаліся ўрадавыя дакументы” (с.V). Тут праглядваецца сум па страчаным.

Яшчэ большы сум авалодвае Чачотам, калі ён параўноўвае лёс нашай мовы з лёсам моваў яшчэ меншых народаў: “Іншыя дыялекты славянскага паходжання больш шчаслівыя, бо нават тыя, якія, як, напрыклад, краінскі, краацкі і далмацкі, да трох разоў па сто тысяч кожны паасобку не налічвае гаворачых на іх жыхароў, паводле сведчання Ліндэ, маюць свае граматыкі і слоўнікі, і гэта ў гады 1584, 1595 і 1670. Мы ж, племя крывіцкае, якое некалькі мільёнаў людзей налічвае, не маем нічога, апроча катэхізіса, нядаўна выдадзенага ў Віленскай дыяцэзіяльнай друкарні” (с. XXXIII). І наогул з-за ўмоў яе функцыянавання “мова дыялекту крывіцкага ўнутрана і знешне вельмі недасканалая, хоць вяскоўцы нашы надзвычай любяць на ім размаўляць... Разам з тым як паняццяў і ўяўленняў маюць вельмі мала, так і слоў вялікі недахоп. Вясковец наш не ведае слоў: *пачуцце, паняцце, чалавечнасць, дабрачыннасць, гасціннасць, удзячнасць*; ён скажа: *чую, разумею, добры чалавек, трэба даць беднаму, трэба гасця пачаставаць, дзякуй*, і кожнае паняцце не назоўнікам, а дзеясловам часцей назаве... Відавочна вялікая абмежаванасць мовы, а часта і самога паняцця” (с. IX). Чачот разумее, што вінаваты ў гэтым лад жыцця.

Дык што ж у мовазнаўстве зрабіў Ян Чачот?

1. Бадай самае галоўнае, што, разглядаючы беларускую мову як цэльную структуру, Чачот выдзяляе ў ёй дзве асноўныя гаворкі: паўднёва-заходнюю і паўночна-ўсходнюю (наднёманскую і наддзвінскую). І гэта задоўга да таго, як будзе складзена Карскім “Этнографическая карта белорусского племени: Белорусские говоры” (1903). Пасля Чачота даследчыкі толькі дэталізавалі гэты падзел.

Да агульнабеларускіх фанетычных рысаў ён адносіць аканне (*агонь, акном*), дзеканне і цеканне (*дзень, ціхі*), пераход *л і в у ў (даў, у сяле)*, наяўнасць прыстаўных зычных (*восень, вуліца*), нехарактэрнасць жывым беларускім гаворкам гука *ф (ахвіцэр)* і *г* выбухнога (*гарбуз*), асіміляцыйнае азванчэнне і аглушэнне (*збіты, с табою*), падваенне зычных (*вецце, каменне*) і некаторыя інш. З марфалагічных — варыянтнасць канчаткаў творнага склону (*маткаю, -ай*), роднага склону займеннікаў і прыметнікаў (*мае -ей, міленькае -ай*), адсутнасць часціцы *сь*, прыслоўі на *-учы(ючы)*. Адзначыў і дыялектнае размежаванне канчаткаў дзеясловаў першай асобы мн. ліку (*робім – робімо*), дысіміляцыйны характар акання і якання ў наддзвінскім дыялекце (*вісна, паночык*) і закрытасць націскных галосных у наднёманскім дыялекце (*дзяўке, панэ*), ужыванне парнага ліку і даўномінулага часу ў наднёманскім — *дзе назе, быў зрабіў* і інш.

Робячы заўвагу аб значнай варыянтнасці моўных з’яў ў беларускіх гаворках, Чачот адзначае, што варыянты ёсць і ў мовах пісьмовых, унарма-

ваных. Таму “нічога дзіўнага, што крывіцкі дыялект, будучы непісьмовым, неўнармаваным, мае не толькі ў кожным павеце, але і бадай у кожнай вёсцы якоесь спецыфічнае вымаўленне і адметныя словы” (с. XVIII).

2. Ян Чачот ставіць тэарэтычнае пытанне аб прынцыпах будучага беларускага правапісу, зрабіўшы папярэдняю заўвагу, што гэта надзвычай цяжкая справа. Ён зазначае, што сутнасць гэтай цяжкасці заключаецца ў немагчымасці прымірыць вымаўленне з этымалогіяй. Чачот бачыў, што “той правапіс дасканалы, згодна якому пішацца так, як і вымаўляецца, але неверагодна, каб які-небудзь правапіс прыйшоў да гэтай дасканаласці” (с. XXI). Ён працягвае: “Як, напрыклад, у крывіцкім дыялекце пісаць *вос*, калі ў іншых склонах вымаўляецца: *воза, возу?* або *вёс (wiózl)* калі ёсць *весыці, вязу*, або *параць*, калі ёсць *парадзіць, параджу?* Напэўна, лепей пісаць *воз, вёз, парадзь*, хаця вымаўляецца *с і ць* на канцы” (с. XX–XXI). “Пры ўстаўленні ... правапісу трэба клапаціцца і пра этымалогію”, — піша ён. Пакідаючы гэтую задачу будучаму больш падрыхтаванаму граматысту, сам Чачот “стараўся пісаць, не ставячы задачы ўсталяваць правапіс, пісаць так, як вымаўляецца” (с. XXI). Гэта яго тэарэтычныя разважанні. Ён, тым не менш, у сваіх беларускіх творах пісаў па прынцыпу “як чуецца” толькі галосныя, а зычныя пісаў, помнячы пра этымалогію. Па гэтай дарозе пайшлі і пазнейшыя нармалізатары нашай пісьмовай мовы — Б. Тарашкевіч і іншыя. Сваімі творамі Чачот даў узор практычнага беларускага правапісу, прычыніўся да выпрацоўкі нормаў беларускай літаратурнай мовы.

3. Ян Чачот паклаў пачатак нашай практычнай лексікаграфіі. У зборніку 1846 г. змешчаны аж тры тыпы слоўнікаў.

Першы — гэта невялікі (на 200 рэстравых слоў) “Слоўнік крывіцкіх слоў” (*Słownik wyrazów krewickich, mniej zrozumiałych, w tych się piosnkach znajdujących z tłumaczeniem*. С. 64–68). Ён пабудаваны па тыпу перакладнога з элементамі гняздовасці, дзе беларускія словы перакладаюцца на польскія. Напрыклад: *Abahnać, opędzać, abżeni, opędź; Chachoł, a, m czub*.

Другі — тлумачальны. Гэта “Некаторыя крывіцкія ідыёмы” (*Niektóre idyotyzmy (własnonazwy) krewickie...* С. 63–96). Тут маем 231 рэстрэвае слова, а з унутрыгнездавымі іх намнога больш. Тлумачэнне даецца разгорнутае, апісальнае, часам у параўнаннях з іншымі мовамі. Напрыклад (у перакладзе): *Дуля, дулька*, і, ж. Грушкі, якія называюцца ў Літве па-крывіцку *дулямі*; па-польску таксама сорт грушак, або дуля земляная, што значыць рэпа лясная, сьвіняк. *Чэшск.* гдуле, пігва (*malum cydonium*). *Серб.* дуля, тое ж самае... *Расійск.* дуля, грушка” (с. 75).

Трэці слоўнічак — “Пагаворкі крывіцкія” (*Przysłowia Krewickie*. С. 106–120). Гэта слоўнік фразеалагічны, казалі б мы сёння. У ім прыводзіцца 130 пагаворак агульнага плана ў перакладзе на польскую мову або з тлумачэннем, нахштат: *Baba s kalos — kalosam lachczej. Baba z wozu — wozowi*

lżej (o odrzucającym łaskę jaka). Асобна даюцца яшчэ 15 “Пагаворак, прыстасаваных да свят” (як, напрыклад, *грамніца — зімы палавіца*), 40 “Канкрэтных выказаў і параўнанняў, якія могуць лічыцца за пагаворкі” (*лёстачкамі душы вынімаць; хто пытае, той не блудзіць*) і яшчэ 12 “Пагаворак польскіх, прыстасаваных да свят”. Разам гэта нядрэны фразеалагічны слоўнік.

4. Ян Чачот адважыўся сказаць сваё слова і ў параўнальна-гістарычным мовазнаўстве, у пытанні аб паходжанні і ўзаемазалежнасці моваў. Сціпла адзначыўшы, што ён не лічыць сябе “ані вучоным, ані лінгвістам”, Чачот перасцерагае даследчыкаў ад павярхоўнага ці тэндэнцыйнага погляду на гэтую праблему, у прыватнасці, ад погляду ўра-славян на тое, што “быццам бы ўсе еўрапейскія мовы паходзяць ад славянскай”. Гэта ён абмяркоўвае ў артыкуле “Пажадальная заўвага этымолагам” (*Żuczliwa dla etymologów uwaga*. С. 97–101). Ён піша: “Мне падаецца дзіўнай прэтэнзія тых, хто сцвярджае, што мова славянская з’яўляецца маткай мовы грэчаскай, лацінскай і многіх іншых, г. зн. амаль усіх еўрапейскіх моваў”. У гэтай замілаванасці да славяншчыны “належала б... кіравацца прыродным... пачуццём меры ў славян і не выстаўляць сябе за даравальнікаў (*dawców*) мовы Дэмасфенам і Цыцэронам, якіх да гэтага часу нават не здолелі добра перакласці” (с. 100). Папярэджае ён і ад ухілу ў процілеглы бок, калі даследчык, “убачыўшы павярхоўнае падабенства якога-небудзь з нашых слоў да лацінскага, нямецкага і г. д., тут жа абвешчае яго нямецкім, лацінскім” (с. 99). Чачот робіць абсалютна правільную заўвагу, што “ў каго вышэйшая цывілізацыя, у таго і скарбніца мовы чалавечай, з якой бяруць іншыя, менш цывілізаваныя народы” (с. 93). І яшчэ адну прынцыповую заўвагу зрабіў Чачот на праблеме паходжання славянскіх моваў. Абапіраючыся на працу В. Маеўскага, які лічыць, што славянскія мовы паходзяць з санскрыту, ён піша: “...гэта намнога бліжэй да праўды... чым прыцягванне доказаў, што грэчаская, лацінская і многа іншых моваў паходзяць ад славянскай” (с. 102).

5. Аб актуальнасці распрацоўкі пытанняў беларускай мовы. Чачот добра разумеў становішча беларускай мовы паміж моцнай ў культурных адносінах польскай мовай і моцна падпёртай уладнымі структурамі рускай мовай. Адзначыўшы, што ў яго час адсутнічала пісьменнасць на беларускай мове, ён нават не бачыў перспектывы для развіцця літаратурнай формы нашай мовы, пісаў адносна “крывіцкага дыялекту”, што “прыходзіцца сумнявацца, ці сам ён зможа быць пісьмовым і самастойна развівацца” (с. XXXIV). Але сцвярджаў, што “Менавіта цяпер пара кампенсаваць тое занябанне мінулых вякоў і заняцца складаннем граматыкі і слоўніка крывіцкага дыялекту, пакуль, за малымі выключэннямі, ён з’яўляецца яшчэ чыстым, бо калі б захацелі вучыць сялян іншаму дыялекту, яны не зразумеюць яго ў дастатковай ступені, не маючы на сваім уласным растлумачаных слоў таго іншага” (с. XXXIII). Практычную мэтазгоднасць падрабязнага

збірання народнай беларускай лексікі Чачот бачыў і ў тым, што “некаторы прыгожыя словы, уведзеныя ў польскую мову, павялічылі б без шкоды яе багацце” (с. VI). Гэтая лексіка магла б служыць і чыста навуковым мэтам для тых вучоных, хто займаецца пытаннем паходжання і крэўнымі сувязямі моваў.

Ян Чачот быў у ліку першых, хто паказаў, што канкрэтна трэба рабіць у распрацоўцы праблем беларусістыкі, быў адным з тых, на каго абапіраліся ў сваёй працы Я. Карскі і іншыя даследчыкі.

Тэрэза Голуб

ЯН ЧАЧОТ І ПРАБЛЕМЫ МУЗЕЙНАЙ ЭКСПАЗІЦЫІ

Імя Яна Чачота большасць з майго пакалення адкрывала для сябе ў школе. Тыя, хто абраў шлях навукі, папаўнялі веды аб гэтым таленавітым чалавеку ў вышэйшых навучальных установах і навукова-даследчых цэнтрах. На старонках беларускай літаратуры Яну Чачоту ўпершыню адвёў адпаведнае месца Максім Гарэцкі. Постаць Чачота як пісьменніка і фалькларыста атрымала ў падручніку даволі грунтоўную і вызначальную ацэнку. Гарэцкі, у прыватнасці, пісаў: “Значэнне Я. Чачота ў гісторыі нашае літаратуры, галоўным чынам, такое: 1) ён пабуджаў беларускасць; 2) ён першы сур’ёзна задумаўся над жыццём беларускага сялянства і паважна паставіў пытанне; 3) ён першы натуральным спосабам вывеў кніжную творчасць з народнай і зрабіў гэта ў беларускай мове (Баршчэўскі — у польскай), значыцца даў ёй нацыянальны грунт для далейшага развіцця”¹.

З часу выхаду першага выдання “Гісторыі беларускае літаратуры” прайшло пад восемдзесят год. За гэты перыяд беларускае і польскае літаратурнааўства дасягнула вялікіх поспехаў у выяўленні і паглыбленым вывучэнні жыццёвага і творчага шляху Яна Чачота. Плёнам гэтай працы карыстаюцца студэнты, выкладчыкі, навуковыя супрацоўнікі самых розных устаноў. Музейзнаўцам навукова-даследчыя працы значна аблягчаюць пошукавы працэс па выяўленню крыніц захавання таго ці іншага гісторыка-літаратурнага помніка з мэтай яго выкарыстання ў экспазіцыі музея. Наяўнасць у музейных фондах рарытэтаў з’яўляецца асновай навуковай дзейнасці ўстановы. Мажлівасць іх выкарыстання ў экспазіцыі робіць яе змястоўнай і цікавай, дазваляе напоўніць тую ці іншую тэму багатым духоўна-эстэтычным і нацыянальна-культурным зместам.

На вялікі жаль, прыходзіцца канстатаваць, што фонды Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры бедныя на літаратурныя помнікі сівай

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920. С. 72.

мінуўшчыны. Што тычыцца Яна Чачота, то тут захоўваецца толькі адна кніга пісьменніка “Песні сялянскія з-над Нёмана, Дняпра і Днястра” (Вільня, 1845). Адсутнічаюць у фондах і арыгінальныя рэчы Яна Чачота. Вынікі ж навуковых даследаванняў паказваюць на самыя розныя месцы іх бытнасці і, галоўным чынам, вядуць далёка за межы Беларусі: у Літву, Польшчу, Францыю. З вялікім хваляваннем даводзілася мне гартаць рукапісныя кнігі Яна Чачота у літаратурным Музеі імя Адама Міцкевіча ў Варшаве, чытаць лісты да Марыі Верашчака і яго паплечнікаў у Музеі Адама Міцкевіча ў Парыжы. З прыемнасцю і эстэтычнай асалодай знаёмілася ў гэтых устано-вах, а таксама ў сховішчах Вільні, з друкаванымі выданнямі Яна Чачота. У такія моманты я адчувала дваякае пачуццё: радасць, што літаратурная спадчына Чачота хоць і параскідана па свеце, але захавалася, і шкадаванне, што гэтым багаццем абдзелена наша Беларусь.

Калі гаварыць аб ушанаванні памяці Яна Чачота, то беларускімі і польскімі літаратуразнаўцамі зроблена вельмі шмат і на высокім навуковым узроўні, чаго нельга сказаць пра музейзнаўцаў. У рэспубліцы няма манаграфічнага музея Яна Чачота, і стварэнне яго пакуль не плануецца. З любоўю, але даволі сціпла пра свайго земляка расказвае адзін са стэндаў гісторыка-краязнаўчага музея ў Карэлічах. У экспазіцыі Літаратурнага музея Адама Міцкевіча ў Навагрудку Ян Чачот прадстаўлены, галоўным чынам, як сябра паэта. На больш поўнае і шматбаковае асвятленне яго жыцця і творчасці музейнымі сродкамі застаецца толькі спадзявацца. Адказнасць у вырашэнні гэтай даволі складанай праблемы ляжыць перш за ўсё на кіраўніцтве Міністэрства культуры і Аб’яднання дзяржаўных літаратурных музеяў Рэспублікі Беларусь.

Перад супрацоўнікамі Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры (Мінск) таксама стаіць нялёгкая задача: годна прадставіць Яна Чачота ў асноўнай экспазіцыі. Паводле навуковай канцэпцыі музея адлюстраванне развіцця літаратурнага працэсу ў Беларусі пачынаецца з глыбокай старажытнасці (“залы міфалогіі”) і заканчваецца XX стагоддзем. Ян Чачот тут падаецца ў цесным гісторыка-літаратурным кантэксце. На дадзеным этапе супрацоўнікамі музея вядзецца настойлівая пошукавая работа, абмяркоўваецца мастацкае рашэнне, устанаўліваюцца кантакты з архівамі, музеямі, бібліятэкамі, фізічнымі асобамі... Карыстаючыся выпадкам, я звяртаюся да ўсіх прысутных з просьбай аказаць пасільную дапамогу ў папаўненні фондаў нашага музея экспанатамі, звязанымі з імем слаўнага сына беларускай зямлі Яна Чачота. Будзем удзячныя і за іншыя прапановы.

У гэтай сувязі хачу расказаць пра высакародны ўчынак студэнткі першага курса Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Наталлі Дука. Аднаго разу Наташа разам з Вячаславам Рагойшам, якому як выкладчыку паведаміла аб тым, што ў яе ёсць прадметы Чачотавага роду, прыйшла ў музей. Сту-

дэнтка вырашыла іх нам падараваць, а Вячаслаў Пятровіч падказаў ёй ўстанову, дзе яны могуць знайсці прымяненне. Дзяўчына з хваляваннем дастала настольны падсвечнік, відэлец і частку металічнай разной пласцінкі ад насценнага падсвечніка. Вочы дзяўчыны свяціліся радасцю, а голас выдаваў яе душэўную ўзрушанасць, калі яна распавядала іх легенду.

Першыя дзве рэчы былі перададзены Наташы яе бабуляй Антанінай Дука (?–1996). Антаніна Віктараўна расказала ўнучцы, што падсвечнік і відэлец яна прынесла з чачотаўскага маёнтка (в. Задзвезя Баранавіцкага раёна), дзе ў дзесяцігадовым узросце працавала служанкай. Гэтыя прадметы яна знайшла сярод рэчаў, якія гаспадары аднеслі да разраду непрыгодных для ўжытку.

Шкада, што Наталля не запісала бабуліны ўспаміны, звязаныя з яе службай. Аднак сам факт беражлівага захоўвання праз усё жыццё прадметаў чачотаўскага роду сведчыць аб іх значнасці ў лёсе дзяўчынкі. У больш сталым узросце Антаніна Віктараўна, відаць, зразумела і іх нацыянальна-культурную каштоўнасць, што з’явілася галоўнай прычынай іх перадачы ўнучцы. Не ведала тады бабуля, што разам з рэчамі яна перадала ў спадчыну дзяўчынцы любоў і цікавасць да роднага краю, клапатлівыя адносіны да матэрыяльнай і духоўнай культуры свайго народа. Частку насценнага падсвечніка Наталля знайшла сама. Ёй было дванаццаць гадоў, калі ў вёсцы Варонча ішоў рамонт касцёла (1991), у якім хрысцілі Яна Чачота. Наталля любіла прыходзіць сюды і назіраць за ходам работы. Вось у выніку такой дзіцячай цікавасці ў дзяўчынкі і з’явіўся адзін з элементаў касцельнага падсвечніка.

Будзем спадзявацца, што добры пачын Наталлі Дука знойдзе свой працяг, а намер супрацоўнікаў Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры па ўшанаванню памяці Яна Чачота плённа рэалізуецца ў асноўнай экспазіцыі музея.

ІГНАТ ДАМЕЙКА

*Ігнат Дамейка каля 1833 г.
Паводле акварэльнага партрэта Юзафа Шымана Куроўскага*

Міхаіл Гурын

ІГНАТ ДАМЕЙКА ЯК АСОБА І ДАСЛЕДЧЫК

Прыемна ўсведамляць, што зямля Беларусі і нават тая яе частка, дзе мы зараз знаходзімся, здольна нараджаць “уласных Платонаў і Ньютанаў”. Аднаго з іх, з грона прамяністых, яна дала чалавецтву ў XIX ст. Гэта — Ігнат Дамейка, апостал навукі і нацыянальны герой Чылі! Ён дарагі для мяне як асоба, як даследчык, як зямляк, таму што ў Медзвядцы нарадзіўся таксама і мой прадзед. Ігнат Дамейка ўяўляў сабой надзвычай цэласную, гарманічную індывідуальнасць. Каб стварыць уражанне аб ім як аб асобе, трэба разгледзець яго паводзіны ў розных жыццёвых сітуацыях. Філасофскія дэведнікі прапануюць шматлікія паказчыкі, якія пажадана ўлічваць пры вызначэнні асобы, але з-за недахопу часу звернем увагу на галоўныя з іх: адносіны да людзей, да Радзімы, да Бога. Бясспрэчна, што гэтыя паняцці неаддзельныя адно ад аднаго.

Ужо ў юнацтве Ігнат абраў наступны дэвіз: “Жывучы — будзь карысным для другіх, бо інакш няма сэнсу жыцця!” Напрыканцы жыцця Дамейка паставіў яго эпіграфам да пяцітомніка сваіх мемуараў. Шчырае жаданне несці людзям разумнае, добрае, вечнае прывяло яго ў час навучання ў Віленскім універсітэце ў гурток філаматаў, за што жорсткім царскім рэжымам юнак быў асуджаны на “вечны нагляд паліцыі і адхіленне ад усялякай царскай службы”. Мары аб аднаўленні незалежнасці Бацькаўшчыны — гістарычнай Літвы — паставілі яго ў шэрагі паўстанцаў 1830 г., а затым прымусілі на ўсё жыццё стаць эмігрантам. Апынуўшыся ў Парыжы, ён актыўна ўдзельнічае ў рабоце дабрачынных таварыстваў па аказанні гуманітарнай дапамогі выгнаннікам з радзімы, асабліва моладзі, за што яго з павагай называлі “сябрам дзяцей”. Прага да ведаў, усведамленне, што толькі валодаючы імі можна быць карысным для людзей, не дазваляла яму марна бавіць час у Парыжы. Ён наведвае лекцыі ў Сарбоне, Калеж дэ Франс, Батанічным садзе, Кансерваторыі мастацтваў і рамёстваў. Затым паступіў у Французскую горную школу, якую з поспехам закончыў у 1837 г.¹ Атрымаўшы перспектыўную пасаду ў Эльзасе, Ігнат Дамейка неўзабаве прымае новую прапанову і падпісвае кантракт на шасцігадовы тэрмін, каб на пасадзе прафесара Горнай школы ў Какімба падзяліцца набытымі ў Вільні і Парыжы ведамі са студэнтамі далёкай краіны Чылі. З вялікай рызыкай для жыцця ён

¹ Domejko J. Moje podróże: Pamiętniki wygnańca. 1831–1838. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. Т. 1. S. 190–220.

адпраўляецца ў падарожжа на парусніку праз акіян і экватар. Даплыўшы да Буэнас-Айрэса, гэты смелы чалавек разам з выпадковым спадарожнікам галопам на конях перасякае шматмільныя стэпавыя прасторы Аргенціны, дзе на кожным кроку мог падвергнуцца нападу індзейцаў, а з наступленнем зімы пераадольвае заснежаныя небяспечныя перавалы ў Андах.

Нарэшце мэта працяглага падарожжа дасягнута! Ігнат Дамейка пад сонечным небам загадкавай краіны сярод працавітага народа, які вымывае золата, пасвіць коз, ловіць рыбу, з'яўляючыся гарняком, пастухом і рыбаком адначасова. Але як наладжваць стасункі з людзьмі, калі не ведаеш іх мовы? Дамейка за тры месяцы напружанай падрыхтоўкі авалодаў іспанскай мовай і мог не толькі размаўляць, але і выкладаць на ёй. Як ён пазней прызнаўся, гэта былі найбольш цяжкія месяцы ягонага жыцця.

Павага і любоў да людзей асабліва яскрава праявілася ў Дамейкі ў адносінах да абарыгенаў Чылі, што пражывалі ў Араўканіі. Выбіраючыся першы раз, каб наведаць гэтую вобласць, ён ставіў перад сабой філантрапічную мэту. Яму самому хацелася пабачыць і пажыць сярод паўголых і паўдзікіх людзей, што з лукам і дубцом трыста год процістаялі ўзброеным агнястрэльнай зброяй іспанцам і адстаялі сваю незалежнасць. Яго вельмі непакояць новыя спробы цяпер ужо чылійскага ўрада ваеннай сілай прывесці араўканаў да пакорнасці. У кніжцы “Араўканія і яе жыхары”, прысвечанай сынам Дакалумбавай Амерыкі, Дамейка не пабаяўся крытыкаваць урад Чылі за несправядлівае, нехрысціянскае абыходжанне з араўканамі. Ён абвяргае выдумкі і паклёпы на індзейцаў. Яго высновы грунтаваліся не на чужых байках, а на ўласных назіраннях і даследаваннях, праведзеных пры працяглым побыце сярод гэтага народа. Дамейка заяўляе: “Араўканы-індзейцы не з'яўляюцца дзікімі, і я лічу іх больш цывілізаванымі, чым просты народ чылійскі, які пражывае на сумежных тэрыторыях”. Характар араўканіна ў час міру (бо чалавек і створаны для спакою, а не для вайны) вызначаецца гасціннасцю, годнасцю, пачцівасцю, вышэйшай ступенню дабрачыннасці, схільнасцю да парадку, энергічнасцю, “любоўю да айчыны”². Ён падкрэслівае, што ў мірны перыяд дамы араўканаў добра збудаваны, агароды і палі старанна дагледжаны. Ён папракае чылійцаў за тое, што яны ніколі не хацелі задумацца аб тым, што індзеец у час вайны з'яўляецца тым, чым былі нашы продкі да прыняцця хрысціянства і чым мы самі яшчэ іншы раз бываем, калі нас апануе страсць, злосць або эгаізм. Прышоў час, і ўрад прыслухаўся да прапановы Дамейкі, а яго агарнула вялікая радасць і павага грамадства Чылі.

З болем у сэрцы Ігнат Дамейка ўспрымаў вайну паміж братнімі народамі Чылі і Перу. Калі чылійцы перамаглі, то ў якасці кантрыбуцыі захапілі

² Domejko J. Araukania i jej mieszkańcy. Wilno, 1860. S. 174.

ў суседняй краіне і прывезлі ў сталічны універсітэт, рэктарам якога ён быў, сто вялікіх скрыняў з прыборамі і абсталяваннем. Усё было дрэнна ўпакавана, таму значна пашкоджана пры транспартаванні. Дамейка не жадаў прымаць трафеі, нягледзячы на спецыяльны дэкрэт міністра. Яму прыгадаліся няшчасныя дні на бацькаўшчыне, калі аналагічнае ўчынілі расіяне з прыборамі і бібліятэкай Віленскага універсітэта.

Пазней, выбіраючыся ў чарговую экспедыцыю і плануючы наведанне тубыльцаў паўднёвых раёнаў Чылі, Дамейка папракае сябе: “Няўжо мала ты валэндаўся па свеце і не хапае табе ўжо зведанага?” Потым сам сябе пераконвае: “Калі турыстам не забараняецца з нуды вандраваць па раскошных сталіцах розных краін, то ці ж не лепей, ці ж не шляхетней сустрэцца з людзьмі, якія дасюль захавалі суровую душу і тое, што ім завяшчалі іх продкі?” І гэтыя простыя індзейцы паўсюль аказвалі падарожніку гасціннасць. Адноўчы, калі яны вельмі ахвоча ўзяліся перавезці праз раку ягоную экспедыцыйную амуніцыю, Дамейка занепакоіўся, каб што-небудзь не прапала і сказаў аб гэтым іх правадыру, але той запэўніў: “Не бойся тут нічога, там цябе абкрадуць іспанцы!” Словы правадыра былі прарочымі, бо на зваротным шляху цывілізаваныя чылійцы ўкралі ў экспедыцыі коней.

Лёс выгнанніка, адарванага на вельмі працяглы час ад роднага кута, трывожыў сэрца Ігната Дамейкі амаль усё жыццё. Напэўна, уласціва чалавеку, спазнаўшы свет і знаходзячыся на чужыне, свядома і гарача любіць Радзіму. Добра ўладкаваўшыся ў Чылі, Дамейка быў гатовы ў любы момант вярнуцца на бацькаўшчыну. “Вы толькі паклічце, — пісаў ён сябрам, — я кіну ўсё!” Адноўчы, вяртаючыся з чарговай экспедыцыі, на паўдарозе дамоў, у Вальпараіса, ён выпадкова з часопіса “Меркурыю” даведаўся, што ў Какімба згарэў дом, дзе ён жыў, дзе была яго хімічная лабараторыя, навуковыя калекцыі, бібліятэка. Раптоўны глыбокі смутак быў кароткачасовым, але і за гэта яму было сорамна ад усведамлення таго, што ніякая страта ў жыцці не можа для яго стаць даражэйшай за страту Радзімы! У час працяглых вандровак у чылійскія пустыні або ў Кардыльеры Дамейка ў думках пераносіўся ў родныя мясціны. Сядзячы ля вогнішча сярод скал і слухаючы размовы сваіх праваднікоў, ён згадаў Медзвядку, гады дзяцінства, і ў вушах гучалі байкі бабулі Фядоркі.

Пішучы свае таленавітыя нататкі аб надзвычай цікавых падарожжах па непаўторных абшарах Чылі, Дамейка часта адрасаваў іх сваім землякам. Ён сціпла выказаў спадзяванне, што яго апавяданні, магчыма, дапамогуць ласкаваму чытачу ў Мірскай, Паланэцкай або Сталовіцкай парафіі “скаратаць” доўгія снежаньскія вечары. Прачытаўшы творы Ігната Дамейкі, я павінен засведчыць, што яны напісаны на высокім еўрапейскім узроўні і іх трэба як мага хутчэй надрукаваць хоць асобнымі брашурамі для школьнікаў і дарослых чытачоў Беларусі.

Нязгасная любоў да айчыны не слабела з гадамі. Адказваючы на лісты Ласковіча і Халхоўскага, якія цікавіліся справай яго натуралізацыі ў Чылі, Дамейка адказваў: “Я ніколі натуралізавацца не патраплю і маю надзею на Бога, што ці ў Кардыльерах, ці ў Панарах — памру ліцвінам”³. У час плавання па рацэ Кале-Кале, дзе прырода была вельмі падобна да нашай літоўскай, заходнебеларускай, Дамейка настолькі захапіўся краявідамі і душой перанёсся на радзіму, што міжволі звярнуўся і загаварыў да туземцаў на роднай мове. Пазней, калі ён прыплыў ў Еўропу, яму па дарозе да Парыжа мроіліся родныя далягляды. Таму ён не хоча нічога занатоўваць у дзённік аб Парыжы, хоць і спаткаў там сяброў: “Не да яго еду”. Цёплыя прыёмы ў гонар Дамейкі былі наладжаны ў Кракаве і Варшаве. Эліта сталіцы хваліла яго за тое, што не забыў польскай мовы. А ён мудра адказваў: “Таму і не забыў, што пастаянна думаў, маліўся і кахаў па-польску”. Затрымка ў Варшаве яшчэ больш распальвала ягонае сэрца нецярплівацю і жаданнем, каб як мага хутчэй пабачыць родных і свой дом у Медзвядцы. На самых слаўных вечарынах былі моманты, калі “кроў ударала ў мозг”, што ён тут бавіцца, яшчэ не дасягнуўшы мэты свайго падарожжа.

І вось нарэшце цягнік, прыпыніўшыся ў Брэст-Літоўску, прывёз дарагога гасця ў Гарадзею, дзе ён быў цёпла сустрэты сваякамі. Па дарозе ў Медзвядку сэрца Дамейкі трапятала ад радасці. “Нават сонца цешыцца з майго шчасця”, — занатоўвае ён у дзённіку. Яго вока вабяць добраўпарадкаваня палі, а прыехаўшы ў Медзвядку, ён цалаваў родную зямлю. Ён заўважае, што інтэр’ер бацькоўскага дома аздоблены ў італьянскім стылі, таму што пляменнік неаднаразова наведваў Італію. Прыемныя размовы з землякамі, з немаладым спрактыкаваным Ясем, які даглядае ў цяпліцы сотні ананасаў. Потым едзе на магілу бацькі, пахаванага каля ўсходняй сцяны Мірскага касцёла, і на магілу матулі ў Крошын, дзе Дамейка з паэтам Адынцом пасадзілі на памяць па маладому дубочку. Наведаў таксама ён і Паланэчку, дзе ў касцёле быў ахрышчаны ў дзяцінстве. Гэта разыходзіцца з паведамленнем “Гэрбажа польскага” аб тым, што Ігнат ахрышчаны ў Параф’янаве Вільейскага павета і там знаходзіцца ягоная метрыка⁴.

Пад родным небам Дамейка згадваў ранейшыя спробы наведаць Бацькаўшчыну. Адна з іх магла адбыцца напярэдадні нешчаслівага паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага (1863–1864). Тады праз Берлін ён атрымаў дазвол, але дакументы прыйшлі з вялікім спазненнем. Калі б не так, Дамейка адназначна стаў бы ў шэрагі барацьбітоў за свабоду, а Мураўёў-вешальнік адправіў бы яго замест Чылі на Камчатку. А ў яго тады была маладая жонка і дзеткі, адказнасць за жыццё якіх ён адчуваў — і радаваўся прыхільнасці нябёсаў да сваёй сям’і.

³ Гл.: Szwejczerowa A. Ignacy Domeyko. Warszawa, 1975. S. 132.

⁴ Herbarz Polski. Warszawa, 1901. T. IV. Cz. 1. S. 375.

Ігнат Дамейка быў веруючым чалавекам. Яго вельмі бянтэжылі спробы сусветнаведомых вучоных, лекцыі якіх ён наведваў у Парыжы, пазбегнуць прамаўлення, хоць ненарокам, слоў “Бог”, “Тварэці” пры асвятленні праблем паходжання сусвету, зямлі і чалавека, пры тлумачэнні розных з’яў прыроды і грамадства. Філасофскія роздумы, шматгадовыя даследаванні ў розных галінах навукі, таленавіта праведзеныя разнастайныя назіранні прывялі яго да высновы: “Сапраўдная мудрасць не ад гэтага свету. Дзіця, што цягне да Бога свае ручкі, баіцца і любіць Яго, з’яўляецца мудрэйшым за тых астраномаў, палітыкаў і так званых філосафаў без веры, якія ў цэлым сусвеце бачаць толькі рух і матэрыю”⁵.

На працягу ўсяго жыцця Дамейка адчуваў клопат Тварца аб ім. Хоць лёс наканавану яму пакінуць радзіму і стаць выгнаннікам, але народ далёкай краіны сагрэў яго гасціннасцю і дабрывёй. Надзвычай цёплыя провады былі арганізаваны, калі ён адпрасіўся ў Еўропу, каб на схіле жыцця наведаць Радзіму. Як толькі параход, абагнуўшы Паўднёвую Амерыку, прыбыў у порт Рыо-дэ-Жанейра, Дамейка адразу ж накіраваўся ў храм, каб падзякаваць Богу за тое, што збярог яго ад смерці на моры і ў гарах, ад эпідэміі і ў глыбокіх шахтах, ад злога чалавека і драпежнага звера. Памяць вяртала з небыцця шматлікія здарэнні і выпадкі, калі ён толькі цудам застаўся жывым. Напрыклад, аднойчы ў шахце ён паслізнуўся і ўжо падаў уніз, але дужы шахцёр схапіў за нагу і выратаваў ад пэўнай гібелі. У горнай акрузе Чанярціла Дамейка ў мураваным доме апрацоўваў вынікі сваіх даследаванняў. А трэцій гадзіне па абедзе раптам пачуў страшэнны падземны гук, і невядомая сіла выштурхнула яго за парог дома. Калі ж азірнуўся — увесь дом ляжаў у руінах. А ўспаміны прыносілі згадкі аб даўніх і нядаўніх падзеях са шчаслівым фіналам, што адбыліся з ім на Ціхім акіяне, у пустынях, у Кардыльерах...

Ігнату Дамейку заўсёды былі блізкія хрысціянскія ідэалы. Па іх ён звяраў сваё жыццё, на іх ён выходзіў дзяцей і студэнтаў. Прынцыпы гуманізму браліся пад увагу пры распрацоўцы навуковых праектаў, пры складанні вучэбных праграм. Але ён быў рэалістам і ўсведамляў, што ў паўсядзённым віры жыцця чалавеку цяжка дасягаць духоўных вышыняў. Таму, наведаўшы Ерусалім і прыйшоўшы на Галгофу, ён нават не меў намеру згадаць свае добрыя ўчынкі і поспехі, не мог маліцца, а з трапяткім, быццам пры землятрэсе сэрцам, як мытнік, біў сябе ў грудзі і прасіў літасці.

Ігнат Дамейка як даследчык здзіўляе неабсяжнай і рознабаковай цікавасцю да навакольнага свету. Яго вабяць прыродазнаўчыя навукі, асабліва хімія, геалогія, мінералогія. Ён не губляе часу, калі на караблі плыве ў Чылі. На парэнчах ён збірае пробы пылу, што прынесла ветрам з пустыні Саха-

⁵ Domejko J. Moje podróże: Pamiętniki wygnańca. 1839–1845. T. 2. S. 335.

ра, і даследуе яго пад мікраскопам. Вывучае таксама матылькоў і лятучых рыб. Назірае за паводзінамі акул і дэльфінаў, што ранкам плаваюць каля карабля. Спрабуе высветліць прычыны свячэння акіяна ноччу. Аднак пробы вады пры аналізе пад мікраскопам не дазваляюць выявіць якіх-небудзь істотаў. На забруджаных участках па другі бок экватара ў вадзе былі заўважаны мікраскапічныя часцінкі, падобныя на драбнютку саломку. Разам з капітанам ён некалькі начэй запар разглядаў сузор’і паўднёвага паўшар’я. Нягледзячы на стомленасць пры пераходзе Андаў, яму карціць выныць з багажа геалагічны малаток і здзейсніць экскурсію ў горы, каб здабыць пробы мінералаў. Прыбыўшы ў Чылі, ён цалкам аддаўся любімай справе і заўсёды вяртаўся з экспедыцый, напоўніўшы торбы кавалкамі разнастайных карысных выкапняў.

У краіне з рознымі кліматычнымі зонамі Дамейку цяжка было ўстрымацца ад вымярэнняў тэмпературнага рэжыму, атмасфернага ціску, назіранняў за раслінным і жывёльным светам. У час падарожжаў пры ім заўсёды былі барометр, тэрмометр, іншыя сучасныя прыборы. Яго захапленне выклікае славутае дрэва перадгор’яў Андаў і Кардыльераў, што адносіцца да групы хвойных і шышкі якога з’яўляюцца сапраўдным хлебам для індзейцаў. А ці мог ён не наведаць вялікі і цудоўны вадаспад на рацэ Лайя, названы ім “чылійскай Ніягарай”? Паходы па пустынях і гарах, па нескранутых лясах і непраходных балотах, па слізкіх, пакрытых ільдом вяршынях і схілах, дзе на кожным кроку падпільноўвала небяспека... Звычайнымі былі экспедыцыі, калі трэба было 500 міль праехаць верхам на кані, не лічачы плавання па акіяне, рэках і азёрах.

Смелы вучоны вялікую ўвагу надаваў даследаванням вулканаў. Асабліваю ахвоту ён меў наведаць вулкан Антука, які абудзіўся і выкідваў лаву. На адлегласці было відаць, што вулкан мае капялюшык, з якога кожныя 10–15 хвілін вырываўся дым, а ноччу назіраліся вогненыя сполахі. Пры набліжэнні небяспечным быў разлёт кавалкаў горных парод і гразі. Неадольная цікавасць даследчыка цягнула яго бліжэй да кратэра, але калі да яго заставалася пара соцен метраў, Дамейка мусіў вярнуцца. Адказнасць за жыццё вучня Мігеля, які на гэты раз спадарожнічаў яму і цудам ухіліўся ад пралятаючага кавалка пароды, прымусіла прафесара ўспомніць заплаканы твар маці Мігеля, калі яна, як бы адрываючы ад сэрца, адпраўляла сына ў экспедыцыю. Адночы, калі Дамейка збіраўся вяртацца на радзіму, да яго дайшла чутка аб нараджэнні новага вулкана. Ён не раздумваючы кінуўся ў горы, хоць гэтае падарожжа ледзь не каштавала яму жыцця. Праваднікі адмовіліся суправаджаць яго да кратэра і засталіся ў лагеры. Тады даследчык пайшоў адзін. Атручаны газамі, ён згубіў прытомнасць. Праваднікі ўжо страцілі надзею яго дачакацца, але праляжаўшы шмат гадзін, ён ачуняў і знясілены вярнуўся ў лагер.

Нават у 85-гадовым узросце, падарожнічаючы па Еўропе, Дамейка наведваў Італію і не прамінуў узабрацца на вяршыню Везувія і пабываць ля яго кратэра. “Мала хто ў маім веку, — адзначае вучоны, — дасягаў пашчы, што выбухае агнём і забівае дыханне сярністым паветрам”⁶. Наведваў ён археалагічныя раскопкі Пампеяў і Геркуланума, якія былі засыпаны гразевымі масамі вулканічнага попелу пры вывяржэнні Везувія ў 79 г. н. э. Два дні ён знаёміўся з цікавымі матэрыяламі, здабытымі пры раскопках пахаваных вулканам гарадоў. Шмат дзён Дамейка правёў у Рыме, аглядаючы архітэктур “вечнага” горада.

Гісторыя еўрапейскіх дзяржаў, біблейская гісторыя, мінуўшчына Чылі, прыёмным сынам якой ён стаў, і роднай Бацькаўшчыны хвалявалі Дамейку ўсё жыццё. Ён быў глыбока перакананы, што гісторыя павінна адыгрываць ролю настаўніцы жыцця. Калі ён аглядаў Вавель, ягонае сэрца поўнілася гонарам, што край узадаваў так многа дзяржаўных дзеячаў і патрыётаў, паэтаў і вучоных, якія беззапаветна аддалі яму свой талент і любоў. Ён заклікае тых, каму дзеля грошай або з-за недахопу веры і розуму хацелася б быць немцам, рускім ці французам, зайсці пад векапомныя скляпенні, задумацца аб вечным, усвядоміць, што чалавеку не дадзена выбіраць бацькоў і Радзіму. Напэўна, такім чынам можна абудзіць сорам за нядобрыя жаданні і адарэць зледзянелыя пачуцці да свайго краю.

Старога геолога захапіла старажытная гісторыя планеты Зямля. Ён спрабуе даследаваць наступствы тых катаклізмаў, якія выпалі на яе долю, распізнаць механізмы і сілы, што ўтварылі вялікія горныя ланцугі. Дзеля гэтага ён назірае макраструктуру напластаванняў у Кардыльерах і Андах, спускаецца ў глыбокія капальні, бярэ пробы для лабараторных аналізаў. Праплываючы праз цясіну Магелана або праз праліў Дарданелы, Дамейка выходзіў з каюты парахода, каб пры разнастайным сонечным асвятленні разгледзець разрэзы горных парод. Аналагічныя назіранні ён праводзіць у Альпах і ў капальнях Вялічкі пад Кракавам. Нават у Палесціне, куды ён накіраваўся з мэтай духоўнага ўдасканалення, яго ўвагу прыцягваюць і старыя горы, і Мёртвае мора, якое ў розны час дня мяняе свой колер, і блакітная імгла над морам, якой вучоны ніколі не назіраў у іншых месцах на планеце.

Шчодрай душы чалавек, Ігнат Дамейка ахвотна дзяліўся з людзьмі сваімі ведамі, адкрываў і перадаваў для эксплуатацыі новыя радовішчы золата, серабра, медзі, каменнага вугалю, іншых карысных выкапняў. На працягу сарака гадоў ён пасылаў у Парыж для Горнай школы шматлікія і разнастайныя ўзоры мінералаў. Пры наведанні Радзімы ён прывёз і перадаў у дар мінералагічным кабінетам у Кракаве і Варшаве два вялікія метэарыты

⁶ Domejko J. Moje podróże: Pamiętniki wygnańca. 1846–1888. T. 3. S. 199.

з пустыні Атакама, кожны вагой не менш пяцідзесяці фунтаў, дзiesiąткі важкіх кавалкаў серабра, вісмуту, ляпіс-лазурку і іншых рэдкіх і каштоўных мінералаў.

Клопаты аб здароўі людзей, якія пражывалі ў Сант’яга і карысталіся дрэннай пітной вадой, натхнілі нашага земляка спраектаваць і пабудаваць водаправод ад горных крыштальна чыстых крыніц да сталіцы. Каб зберагчы лясы Чылі ад вынішчэння, якое хутка наступіла б пры выпальванні драўлянага вугалю для металургіі, Дамейка настойліва прапанаваў тэхналогію атрымання коксу з каменнага вугалю. Ён звярнуў увагу земляробаў на тое, што высокія ўраджаі на палетках можна атрымаць пры ўнясенні штучнага ўгнаення — салетры. Пospехі сельскай гаспадаркі ў значнай ступені вызначаліся станам метэаралагічных прагнозаў, заснаваных на назіраннях, якімі вучоны займаўся на працягу звыш сарака шасці гадоў⁷. Ён заснаваў музей для мінералагічных, петраграфічных і палеанталагічных збораў, апісаў вялікую колькасць мінералаў, раслін, скамянеласцей, значная частка з іх апісана ўпершыню. Ім створаны навуковы кабінет па фізіцы, лабараторыі хіміі і горных даследаванняў, сабрана шмат метэарытаў.

Заслужана і з пашанай Ігната Дамейку называлі “Бацькам прыродазнаўчых навук Чылі”, “Грандэ Эдукатарам” (“Вялікім Асветнікам”). У 1885 г. стараннямі прыяцеляў і вучняў у гонар вучонага быў выбіты залаты медаль. На ім словы: “Навука — Праца — Бескарыслінасць”, якія трапна і лаканічна характарызуюць жыццё і асобу даследчыка. Сапраўды, ён быў прыкладам служэння навуцы. Калі ў Каліфорніі пачалася “залатая ліхаманка”, некаторыя прафесары і выкладчыкі пакідалі свае кафедры і памчаліся за багаццем, а Дамейка спакойна працягваў нялёгкую працу ва ўніверсітэце. Сярод яго вучняў былі і такія, што, знайшоўшы радовішча золата або срэбраносную жылу, станавіліся прадпрымальнікамі і мільнерамі, а іх настаўнік сваімі паводзінамі паказваў, што на свеце ёсць рэчы больш важныя, чым грошы. У пагоні за прыбыткамі гаспадары горных прадпрыемстваў мала клапаціліся аб тэхніцы бяспекі, а Дамейка надаваў вялікую ўвагу ахове працы шахцёраў. Шмат часу ён аддаў рэформе школ і вышэйшых навучальных устаноў Чылі. Кантакты з навукоўцамі Еўропы і Амерыкі садзейнічалі стварэнню багатай бібліятэкі і папаўненню яе кнігамі па спецыяльных галінах ведаў.

Вынікі навуковых даследаванняў Ігната Дамейкі выкладзены ў 130 публікацыях, што надрукаваны не толькі ў Чылі, але і ў часопісах Францыі, Германіі, Аўстрыі, іншых еўрапейскіх краін. Многія ягоныя творы перакладзены амаль на ўсе еўрапейскія мовы. Папулярныя працы друкаваліся ў польскіх часопісах “Час”, “Бібліотэка родзінна”. У Вільні пабачыла свет

⁷ Brzoza J. Ignacy Domeyko. Katowice, 1961. S. 187.

кніга “Араўканія і яе жыхары”, магчыма, не выпадкова напярэдадні паўстання. Дамейка быў абраны членам многіх навуковых таварыстваў, у тым ліку і Французскай акадэміі навук. Пасля яго смерці прафесар Рудольф Зубер у 1890 г. пісаў: “Ад цясніны Магелана да граніцы Перу няма ў Чылі больш папулярнага імя, чым імя Дамейкі”. На вялікі жаль, на Бацькаўшчыне, якую ён горача любіў, аб ім ведае абмежаванае кола людзей.

Ужо праляцела стагоддзе, як не стала Дамейкі сярод жывых. Многае змяняецца ў нашым вірлівым свеце. Нязменнай застаецца толькі пашана і любоў чылійскага народа да нашага славутага земляка. Паглядзіце на новыя геаграфічныя карты Чылі. Вы ўбачыце 350-кіламетровы горны ланцуг пад назвай Кардыльеры Дамейка, горад Дамейка, а на поўдні краіны — порт Дамейка. Ягонае імя нададзена мінералу, фіялцы, шахтам.

Хочацца спадзявацца, што хутка надыдзе час, калі і Беларусь прызнае свайго роднага сына, якому будзе пастаўлены прыгожы помнік і аддадзена належная пашана .

Збігнеў Вуйцік

ІГНАТ ДАМЕЙКА, АБО ПАМЯЦЬ РОДНАЙ НАВАГРУДЧЫНЫ

1

Гісторыкі могуць спрацацца, кім ён быў: беларусам, ліцвінам ці палякам. Адно несумненна, што нарадзіўся на тэрыторыі, дзе галоўным этнічным элементам быў беларускі народ, і мовай гэтага народа ён карыстаўся. Не адзін раз пісаў пра сябе, што з’яўляецца ліцвінам. Гэты тэрмін абазначаў таго, хто паходзіў з абшараў былога Вялікага Княства Літоўскага — скарочана: з Літвы. Як мінімум да паловы XIX ст. этнічны літоўскі элемент, які, зрэшты, пражываў далёка ад Навагрудчыны, называлі жмудзінамі. Ігнат Дамейка па-жмудску не размаўляў, так як і Адам Міцкевіч, яго бліжэйшы сябар. Віленскія студэнты на маёўках, арганізаваных Таварыствам філаматаў, спявалі польскія і беларускія песні. Несумненна, сярод іх былі таксама і тыя, хто ведаў жмудскую мову (сённяшняю літоўскаю), мала папулярную тады на ўсходзе і поўдні былога Вялікага Княства Літоўскага. Ігнат Дамейка, Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Тамаш Зан — далёка не поўны пералік слаўных сыноў беларускай зямлі — з дому вынеслі не толькі польскую мову, але таксама этнічную польскую культуру і лічылі сябе палякамі. У канцы XX ст. для людзей, якія насяляюць наш кантынент, прыдумалі слова “еўрапейцы”. На пачатку ж XIX ст. тут пражываў народ “тутэйшы” і эліта. Гэтыя дзве групы, насяляючыя заходнія правінцыі Расійскай імперыі, аб’ядноўвала агульная прыналежнасць да заходнееўрапейскага культурнага кола.

Можа, таму Дамейка, сумуючы па роднай зямлі, адносна добра адчуваў сябе ў Саксоніі і Францыі. Чылі, пасля Літвы, стала для яго другой радзімай. Тая ж вера, тая ж рысы нацыянальнага характару дазволілі яму хутка адаптавацца ў Новым свеце. Ніколі, аднак, не пераставаў ён сумаваць па квітнеючых сенажацях, прыгожых песнях жней, сваяках, якія засталіся на радзіме — на Навагрудчыне.

Ведаем, што нарадзіўся Дамейка ў Медзвядцы каля Міра. Прынята лічыць, што адбылося гэта 31 ліпеня 1802 г., менавіта такая дата выбіта на яго помніку на могілках у Сант’яга ў Чылі (“Ygnacio Domeyko rector de la Universidad de Chile * Polonia 31 de Julio de 1802 + Santiago 23 de enero de 1889”). Здзіўляючым з’яўляецца тое, што кожны год, рэгіструючыся ў студэнцкіх кнігах у Віленскім універсітэце (першы запіс быў зроблены ў 1816 г.), сярод звестак пра сябе нязменна падаваў дату нараджэння — 1801 год. Беларускія даследчыкі пазней зразумеюць, чаму ён так рабіў. Заўважым, што незалежна ад сапраўднага года нараджэння, распачынаючы вучобу ва універсітэце, Дамейка належаў да наймалодшых (14–15 гадоў!). Здаецца, што гэта сведчыць пра яго здольнасці і што школа піяраў у Шчучыне добра падрыхтавала яго да універсітэта. Ведаем, што з маленства ён цікавіўся дакладнымі навукамі, асабліва хіміяй. Ступень магістра атрымаў у 1822 г. за працу ў галіне матэматыкі. Хацеў стаць інжынерам. Вывучаў таксама гуманітарныя прадметы, але да паэзіі не хінуўся. Антоній Эдвард Адынец заўважыў яго запіс на кніжцы Ануфрыя Капчынскага, якой карыстаўся ў школе ў Шчучыне:

Па гэтай кніжцы вучыўся Ігнат Дамейка,
А пасля яго — браты калейкай [г. зн. чарадой. — *Перакл.*].

Паэтам ён, вядома, не стаў, аднак пачуццё гумару яму было ўласціва, што аблягчала жыццё як дома, так і на чужыне.

Знаходзячыся ў эміграцыі ў Францыі, Дамейка хацеў стаць хімікам і нават атрымаў адпаведную кваліфікацыю, мог працаваць на фабрыцы ці ў навучальнай установе. Але быў чужаземцам. Месца працы не атрымаў. Выпадкова трапіў у 1834 г. на вучобу ў парызскую Ecole des Mines (Вышэйшая горная школа) і з дыпламам яе выпускніка ў 1838 г. паехаў на працу ў Чылі. За акіянам стаў вядомым геологам і выкладчыкам вышэйшай навучальнай установы. Як даследчык быў вядомы сярод сучаснікаў сваімі навуковымі працамі на тэму хімізацыі мінеральных злучэнняў, якімі багата зямная кара Паўднёвай Амерыкі. Адкрыў і апісаў новы мінерал, які быў названы вядомым нямецкім мінералагам Вільгельмам Карлам Хайдзінгерам дамейкітам. Гэтае злучэнне, хімічная формула якога Cu_3As , знойдзена таксама ў іншых краінах. Пасля смерці заслужанага геолога чылійцы адзін з горных ланцугоў у Андах назвалі Гарамі Дамейкі (Cordillera Domeyko).

Гэтыя назвы можна сёння сустрэць ва ўсіх вялікіх агульных энцыклапедыях, але толькі некаторыя з іх падаюць біяграфію славутага сына навагрудскай зямлі.

Назваць Дамейку еўрапейцам было б недастаткова, бо быў ён яшчэ грамадзянінам Расіі. У 1831 г., пасля таго, як пераехаў прускую мяжу і адмовіўся вяртацца ў імперыю Раманавых, атрымаў прускі пашпарт з дазволам на перезд у Саксонію. Пазней з Дрэздэна з французскім пашпартам выехаў з Міцкевічам у Парыж, які для польскіх эмігрантаў быў цяжкадаступны. З Францыі ў 1838 г. з пашпартам гэтай краіны накіроўваецца ў Чылі. Праз адзінаццаць гадоў парламент у Сант’яга без яго просьбы прадаставіў яму чылійскае грамадзянства, тым самым падкрэсліваючы ўдзячнасць маладой рэспублікі за яго навуковыя і эканамічныя дасягненні. З чылійскім пашпартам у 1863 г. плануе наведаць Навагрудак. Планы збытаў пачатак студзенскага паўстання. У 1878 г. у Медзвядцы пасялілася яго дачка Ана (Ганна), якая была замужам за стрыечным братам Лявонам. Гэта ў іх ужо ў Жыбуртоўшчыне каля Дзятлава паселіцца ў 1884 г. Ігнат Дамейка. Тут ён напіша “Мае падарожжы. Успаміны выгнанніка” (упершыню былі надрукаваны цалкам у 1962–1963 гг.). З Жыбуртоўшчыны праз Варшаву і Парыж едзе ў 1888 г. з сынамі ў Чылі. Лёс так склаўся, што гэтае падарожжа стала апошнім, а астанкі памерлага 23 студзеня 1889 г. вучонага былі пахаваны далёка ад айчынай зямлі.

2

На тэрыторыі Беларусі ёсць некалькі месцаў, у якіх можна сустрэць сведчанні пра трывалыя сувязі Ігната Дамейкі з роднай зямлёй. Камень з адпаведнай табліцай знаходзіцца ў Медзвядцы. У 1995 г. у Заполлі, недалёка ад Ліды, адкрыта памятная дошка з надпісам на польскай і беларускай мовах: “У маёнтку Заполле ў 1823–1831 гг. жыў і працаваў суветна вядомы вучоны Ігнат Дамейка”. Удакладнім, што ў 1823 г. ён знаходзіўся ў Вільні, а затым у бацькавага брата ў Жыбуртоўшчыне і менавіта там быў арыштаваны ў час расследавання справы Таварыства філарэтаў. Зняволены разам з Адамам Міцкевічам утрымліваўся ў базільянскіх мурах. Турму пакінуў толькі ў 1824 г. (Вільню — у лістападзе). Вымушаны знаходзіцца пад наглядам паліцыі, жыве ў Жыбуртоўшчыне. Забарона забаронай, а грошы грашыма. Таму ўжо ў 1825 г. яму было дазволена наведаць Заполле. Асабліва часта бываў у Бальценіках у Путкамераў. Але асядае ў Заполлі толькі ў 1827 г. і жыве да вясны 1831 г. ці да моманту ўступлення ў паўстанцкі атрад ген. Дзэйдора Хлапоўскага.

Матэрыялы аб Дамейку павінны быць таксама ў Краязнаўчым музеі ў Дзятлаве і ў школьным музеі ў Крупавае каля Ліды (школа носіць імя вялікага сына гэтай зямлі). Вядзецца сістэматычны збор дакументаў, звязаных

з жыццём і дзейнасцю Дамейкі, у Краязнаўчым музеі ў Карэлічах. У 1997 г. там былі арганізаваны чытанні, прысвечаныя значэнню дзейнасці вучонага ў развіцці культуры і навукі ў Беларусі і Чылі.

Памятаюць пра Дамейку і ў Літве. Доказам таму служыць дошка з яго прозвішчам (на літоўскай мове!) у двары Віленскага універсітэта. Дошка, прысвечаная вучонаму, змешчана таксама ў 1992 г. у Варшаве на будынку таварыства “Вспульнота польска”. Змест для яе быў падрыхтаваны выпадковымі людзьмі, падобна, як і ў Заполлі, памылкова пададзена дата перыяду працы ў Чылі на пасадзе рэктара. У Польшчы апублікавана больш за дзесятак кніг і навуковых прац, прысвечаных вучонаму. Нягледзячы на гэта, інфармацыя пра яго геалагічныя адкрыцці і поспехі ў галіне арганізацыі навукі ў Чылі скупая. Затое добра памятаюць пра яго віленскія кантакты з Адамам Міцкевічам, пра Жэготу з III часткі “Дзядоў”, які на роднай Навагрудчыне павінен быў стаць вялікім эканомам і займацца гадоўляй рэдкай пароды авечак.

У архівах Беларусі, Літвы і Польшчы захавалася шмат рукапісаў Ігната Дамейкі. Самыя раннія з іх датычацца павышэння яго самаадукацыі ў філамацкіх арганізацыях Вільні, а таксама паказанняў у час следства, якое вялося ў 1823–1824 гг. камісіяй Навасільцава. На сённяшні дзень надрукаваны толькі некаторыя з гэтых дакументаў¹. У Кракаве захавалася досыць вялікі твор, напісаны, дарэчы, у 1884–1888 гг. у Жыбуртоўшчыне. Ацалелыя ў Кракаве і Парыжы рукапісныя карты польскіх зямель (якія ахопліваюць былое Вялікае Княства Літоўскае і Украіну), а таксама шматлікія лісты да сяброў (сярод іх — да Адама Міцкевіча і Антонія Эдварда Адынца). Са зместу гэтых лістоў вынікае, што ўсюды і заўсёды думкамі ён быў на роднай Навагрудчыне, якая глыбока запала ў яго сэрца. У гэтага прагматычнага прыродазнаўцы бацькоўскага зямля заставалася краінай шчасця. Свайго пераканання не змяніў нават у 1884–1888 гг., калі наведаў знішчаныя невялікія пасляуніяцкія святыні і зарослыя пустазеллем магілы блізкіх і сяброў.

3

Яны такія розныя: Навагрудчына — край невялікіх пагоркаў, разлеглых сенажацёў, спакойных рэк, лясоў з паўсюднымі прыгожымі бярозамі і Чылі — краіна гор, адгароджаная з усходу ланцугом Андаў, а з захаду —

¹ Гл.: Wójcik Z. Ignacy Domeyko. Zarys biografii w latach 1802–1831 // Prace Muzeum Ziemi. Zesz. 42. 1993. S. 113–184; Wójcik Z. Ignacy Domeyko. Litwa – Francja – Chile. Warszawa; Wrocław, 1995; Domeyko I. Moje podróże. Pamiętnik wygnańca. T. 1–3 / Opr. E. H. Nieciowa. Wrocław, 1962–1963; Domeyko I. Listy do Władysława Laskowicza / Opr. E. H. Nieciowa. Warszawa, 1976; Domeyko I. Araukania i jej mieszkańcy / Opr. M. Paradowska i A. Krzanowski. Warszawa; Kraków, 1992; Szejczerowa A. Ignacy Domeyko. Warszawa, 1975.

агромністай паверхняй Ціхага акіяна. Паўднёваамерыканскі кантынент падвержаны пастаянным землятрусам. Даждзы ў паўднёвай і цэнтральнай частцы Чылі — рэдкая з’ява. Паўпустыні — галоўны элемент тутэйшага краявіду, а коні — адзіны транспартны сродак.

Цяжка знайсці большае падабенства, чым тое, якое існавала паміж жыхарамі Навагрудчыны і Чылі, — католікі. Тая ж літургія, праводзімая на лацінскай мове. Той жа нацыянальны характар народаў, хуткіх да забаў і перш за ўсё да засяданняў у сеймах, да рэвалюцый і нават шынкоў. Асабліва сеймікі, на якіх адбываліся выбары ўлады, Дамейка прымаў усё блізка да сэрца, як на Навагрудчыне, так і ў Какімба, месцы сваёй першай працы за акіянам. Напэўна таму ён удзельнічаў у выбарах рэктараў і чагыры разы запар выбіраўся сам рэктарам Чылійскага ўніверсітэта, выконваючы гэтыя абавязкі ў 1867–1883 гг. Гэта была нялёгкая праца. Пакідаючы яе, добра разумеў, што добра дзеючая справа навучання на розных узроўнях (вышэйшая адукацыя, сярэдняя, пачатковая; свецкая і духоўная) — гэта не толькі вынік яго клопатаў і пачынанняў, але таксама вынік вопыту, набытага ў шчучынскі і віленскі перыяды. Вопыт Віленскай навуковай акругі першай чвэрці XIX ст. аказаўся надзвычай прыдатным для маладой амерыканскай рэспублікі.

Здавалася б, два розныя светы. Для Дамейкі яны былі адным цэлым. Знаходзячыся ў Чылі, Дамейка стараўся ўсё найлепшае, што было ў Еўропе, перанесці ў Паўднёвую Амерыку. Таму нічога дзіўнага, што яшчэ пры жыцці яго называлі апосталам навукі. Калі ў 1884 г. пакідаў тую далёкую краіну, вяртаючыся на Навагрудчыну, у порт Вальпараіса яго праводзілі натоўпы людзей. А пазней, пасля смерці, там была аб’яўлена нацыянальная жалоба. Напэўна, на сваёй радзіме, адміністраванай расійскімі губернатарамі, гэтага ён не дачакаўся б. Але неабходна таксама зазначыць, што залішне яны не турбавалі дастойнага старца ў час яго знаходжання на Навагрудчыне пасля 1884 г.

Ана і Лявон Дамейкі з Жыбуртоўшчыны памерлі ў Варшаве ў 1917 г. Сямейныя паперы, якія заставаліся ў Навагрудку, часткова былі згублены ў час Першай сусветнай вайны і канчаткова ў 1944 г. у час акупацыі. Таму мы не маем магчымасці прадставіць храналогію кантактаў Ігната Дамейкі з бацькаўшчынай. Звернемся да некаторых успамінаў вялікага вучонага. Самыя раннія датычаць Медзвядкі, Сачывак і Жыбуртоўшчыны. Вось некаторыя з іх:

Медзвядка — запіс 1884 г.:

“Невялікі касцёл, у якім ва ўзросце дзесяці гадоў я быў падрыхтаваны да першай споведзі і дзе з маленства, як толькі пачаў памятаць, кожную нядзелю праводзілася набажэнства, спявалі суплікацыі, кантычкі, а кожнае касцельнае свята было такім прыгожым, прыцягальным і вясёлым, вось ужо

20 гадоў, як зачынены, пасля навязвання уніяцкім сялянам Медзвядкі праваслаўя”².

Медзвядка — запіс 1886 г.:

“Памятаю, як вакол касцёла на Сёмуху, ці ў Дзень Найсвяцейшай Панны Зельнай, ішла людная працэсія: наперадзе малыя дзеці з крыжам, за імі старэйшыя спадары і дваровыя служачыя са свечкамі, спяваючы: “Божа, у дабрны заўсёды багаты”; бліжэй да ксяндза касцельны вартаўнік у белай апараты з кадзілам і хлапец са званком; ксяндза пад руку веў мой бацька ў кунтушы і жупане, а за імі ішла наша маці і нас пяцёра, дзяўчаты, госці і мноства святочна прыбраных людзей”³.

Сачыўкі — запіс каля 1884 г.:

“Тут, калі я яшчэ быў маленькім, бабка мая з Валадковічаў Анцутава жыла. Памятаю, бо меў недзе 7 гадоў, багаты двор, шматлікіх госцей, асабліва на Святую Ганну і пад час кірмашу ў Сталовічах. Неяк на яе імянінах, якія святкаваліся гучна, як сёння памятаю, тры маленькія Марылькі, сёстры па лініі цёткі: Верашчакава (пазней Путкамер), Залэнская (яе бацька паходзіць з Касцюшкаў) і Дамейка (мая сястра), трымаючы доўгую гірлянду з руж і язьміну, спявалі перад расчуленай бабуляй. Пазней, пасля яе смерці, калі тут жыў дзядзька Станіслаў Анцута [...], мы прыезджалі сюды з мамай на фэст Найсвяцейшай Панны Сталовіцкай і бавіліся пад старымі ліпамі, якія чымсьці вабілі да сябе. Пасля смерці дзядзькі тут жыла мая маці, тут ажаніўся брат Адам і павыходзілі замуж сёстры, тут я развітаўся з матуляй, пацалаваўшы ёй руку ў апошні раз [...]”⁴.

Жыбуртоўшчына — запіс 1884 г.:

“Сэрца моцна забілася, калі спусціліся з узгорку, пад’язджанчы з боку Дзятлава, я ўбачыў пасля амаль пяцідзесяцітрохгадовай адсутнасці знаёмыя дзве ліпы ў полі і алешыну, а далей двор, сад, прышчэплены руплівымі рукамі дзядзькі, густую разгалістую капу ліп, якія ў 1812 годзе пасадзіў мой выхавалець, за якімі бялеў мураваны дом”⁵.

Успаміны пра Адама і Марылю, занатаваныя ў час знаходжання ў Чылі:

“Навагрудак, хатняе выхаванне, набожная маці, школа ў дамініканцаў; самыя блізкія яго сэрцу сябры: Тамаш Зан і Чачот; стары гарадок літоўскіх князеў, вежы замка, а ў пакінутых мураваных сценах свежыя традыцыі гучных, зацятых сеймікаў, на якіх заўзята спрачаліся партыі Радзівілаў, Несялоўскіх, Валадковічаў, Рэйтанаў і г.д. Цудоўная прырода вакол горада і ва ўсім павеце, куток, хіба найпрыгажэйшы на ўсёй літоўскай зямлі, асабліва

² Domeyko I. Moje podróże. Pamiętnik wygnańca. T. 3. S. 141.

³ Domeyko I. Dwie godziny przy grobie brata w maju 1886 // Przegląd Powszechny. R. 25. 1908. T. 98. S. 49.

⁴ Domeyko I. Moje podróże. Pamiętnik wygnańca. T. 3. S. 149.

⁵ Тамсама. С. 156.

ў той яе частцы, якая цягнеца ад Навагрудка і Брыцьянак да Туганавіч, Шчорсаў, Крошына, Карэліч, Міра, Нясвіжа; чароўныя даліны над Шчарай, Ушой, Сэрвачай аж да Нёмна; на ўзгорках зялёныя дубровы, дзе-нідзе курганы і сляды шанцаў і акапаў з перыяду татарскіх набегаў і пазнейшых войнаў; глеба багатая, сяляне заможныя; засяцанковая шляхта яшчэ ганарыстая і вольная; у сядзібах людзей шчырая і вясёлая гасціннасць; з’езды, паляванні, шумныя масленіцы; у парафіях набожныя фэсты і людныя кірмашы; у судах — “звядніцтва”, за сталом — “згода!”. У гэтым раі ранній маладосці Адам знаёміцца з Марыляй, кахаюць адзін аднаго”⁶.

Ці можна лепш перадаць успаміны сваёй маладосці? Здзіўляе тое, што пераказ не ідэалізаваны. Дамейка не любіў шляхецкай ганарыстасці і паспалітага звядніцтва. Такім быў і ў Чылі. Яму там не хапала толькі маляўнічай навагрудскай прыроды, пра якую заўсёды памятаў за акіянам.

Успамінаюць, што Дамейка з дзяцінства любіў сеймікі. Больш падрабязна пісаў пра іх у чылійскіх успамінах. Захаваўся таксама ліст, які паслаў Міцкевічу ў 1820 г., цалкам прысвечаны “балтыроўцы”, як тады гаварылі ў Навагрудку:

“Ужо аддаліўшыся ад Вільні, за мной было з 20 міль шляху санямі па пяску, столькі ж коламі па снезе, ужо знаходзіўся ў мурах Навагрудка, а яшчэ не ведаў, куды мяне паслалі. Казалі мне быць цярплівым, казалі пайсці ў касцёл прысягаць і нарэшце ў залу Камінскага, дзе сабранае дваранства распачало сейм з зацятых спрэчак; кожны крычаў і адзін аднаго не разумелі, аж пакуль не перанеслі на заўтра. На наступнай сесіі я меў магчымасць дацаніць сябе, калі маршалак пасля прадстаўлення кандыдатаў стукнуў трысцінай, надзьмуўся і крыкнуў: “Шаноўныя панове, прыступаем да балтыроўкі”. Вось тлумачэнне гэтага незвычайнага слова, якое абазначае прэрагатыву кідання шара ў якую хто хоча адтуліну. Можа, ты думаеш, што кінучь шар у дзірку гэта дробязь? Не дробязь, менавіта ў гэтым усё заключаецца. Па-першае, названыя кандыдаты ў шматслоўных сваіх выступленнях спаборнічалі ў пералічэнні сваіх заслуг, па-другое, з гэтай прычыны страляе асмаленае шампанскае, адкрываюцца бутэлькі портэру і г. д., патрэцяе, што самае галоўнае, тыя, хто кідае шары, гэта значыць балтыруе тысячы, прымаюць нізкія паклоны ад важных асоб, якія прагнуць улады, як збавення, а адсюль, па-першае, прамовы квітнеюць, адчуваецца неабходнасць добрага натавання, і мог бы табе ўжо назваць некалькі навагрудскіх цыцэронаў, як, напрыклад, пісьменніка Семірадскага, які выступаў ажно тры разы і асабліва пад час апошняга праявіў сябе, калі элегіяна аплакваючы смерць свайго пісьменніцтва, пераканаўча плаксліва і голасна дэкламаваў. Па-другое, нараджаецца і становіцца папулярным добры густ піцця і час-

⁶ Mickiewicz A. Korespondencja. Paryż, 1885. T. 4. S. 2–3.

тавання, баляванні былі ўзорнымі. Па-трэцяе, усе панове хоць раз у тры гады згіналі свае ганарлівыя каркі і перамешваліся з ніжэйшымі чынамі, іх ласку патрабуючы, а адсюль дасканала ствараючы вонкавую роўнасць, якая на пачатку сеймікаў знаходзіцца на вышэйшай ступені, а затым усё слабее і слабее, каб нарэшце зусім знікнуць. У сваю чаргу лёгка здагадацца, што з табой дзеецца: кожны да цябе заляцаецца, кланяецца, хваліць універсітэт, мой намер вучыцца, навуку, прафесараў; а потым з кожным разам гэтага ўсё менела, і, зразумеўшы, што можа скончыцца зусім, я паехаў з паловы “балтыроўкі”.

Аднак, выдам табе важную таямніцу, пра якую нікому ні слова, а менавіта — за кім толькі шар кідаў, той бязлітасна прайгрываў, толькі ўсе суддзі пайшлі з маёй рукі; гэта вельмі важная таямніца, бо таямніца сеймікаў”⁷.

Са студэнцкага перыяду паходзіць вершык на беларускай мове, які застаўся ў памяці Дамейкі. Ён згадаў яго тэкст, калі ў 1870 г. у Сант’яга пісаў мемуары пра студэнцкія маёўкі ў Вільні:

Ах, што ж мы вашэці скажам,
Простага сяла дзяўчаты,
Якія ж песнячкі звязам;
У нас мысль небагата, у нас мысль небагата.
Але, як мыслім, як чуем,
Так табе заспяваем,
Так табе павіншваем;
Няшчырасці не знаём, няшчырасці не знаём.
Будзь, як лісичка здаровы,
Як конік весел пры трудзе;
Нех тваё пісьмо і мовы,
Як салавей голас будзе, як салавей голас будзе⁸.

Вершык напісаў Ян Чачот як прывітанне Міцкевічу, які ехаў з Коўна. Арыгінал крыху адрозніваецца ад таго варыянта, які запомніў Дамейка. Зрэшты, гэта зразумела. Якой жа павінна была быць памяць, каб узнавіць словы пасля таго, як мінула паўвеку пасля віленскай маёўкі.

⁷ Archiwum Filomatów. Korespondencja. Kraków, 1913. T. 3. S. 121–122.

⁸ List Ignacego Domeyki // Filareci i Filomaci. Poznań, 1872. S. 10.

Г. Масціцкі ў кніжцы “Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816–1824” (Warszawa, 1923. S. 341) падаў арыгінал верша Чачота:

Stoż my waszeci skażem,
Prostyje z sieła ludzie,
Jakije pieśniaczki zwiążem,
Budź rad z tajej, co budzie.
Bo my, jak myślim, czujem,
Tak tabie zaśpiewajem,
Tak tabie powinszujem,
Nieszczyrości nie znajem.
Lisiczka żouty hrybok,
Ślimaczkou nie baicca,

Nie toczyć jaho czerwiaczok,
Jon u lesie zdarou bliszczycza.
Konik na polu dureje,
Choć kopy wozić niedbaje;
Saławiej choroszo pieje,
Samiczku k sabie sklikaje.
Budź jak lisiczka zdarowy,
Jak konik wiesioły pry trudzie,
Niech twaje piśma, rozmowy,
Jak sałauja hołos budzie.

Дамейка гаспадароваў у Заполлі і, як здаецца, меў пэўныя поспехі. Аднак сябрам у 1829 годзе пісаў:

“... пяць тыдняў сяджу самотны дома, штудзірую новыя кнігі, прысланыя з Германіі, а да таго шмат рознымі гаспадарчымі непрыемнасцямі прыгнечаны; лячу хворых сялян і не раз да чорцікаў абдураны, ашуканы, дрыжу са страху, пасылаючы п’яўкі і г. д., а гарачка не ведае літасці і страшна ў гэтым баку лютуе. Лячу таксама хворых кароў, у чым мне не вельмі шанцуе”⁹.

Такім было юнацтва будучага вучонага. Праз шмат гадоў бачыў ён яго толькі ў ружовых колерах, асабліва калі пасля 1884 г. у Жыбуртоўшчыне прыступіў да сістэматызацыі сваіх прац. Няшмат прывёз дамоў натагак, напісаных раней, частка была ўкрадзена ў гатэлі ў Парыжы. Памяць меў выдатную. Але пра сябе пісаў мала. Таму яго ўспаміны з’яўляюцца, па сутнасці, падарожнай кніжкай, перапоўненай назіраннямі бадзягі. Своеасаблівым з’яўляецца тое, што свае заўвагі, пераважна ў другім томе, пісаў, адрасуючы іх сябрам з Навагрудчыны (ці ўвогуле з Літвы). Тыповымі для яго з’яўляюцца назіранні ў порце Фунхаль на Мадэйры, якія распачынаюцца словамі: “Малая фартэцыя, не большая за навагрудскі замак ...”¹⁰. Бачыў ён шмат цудаў прыроды і цывілізацыі, аднак зямля маленства была для яго асноўным пунктам адліку.

Неяк пасля знаходжання ў Андакалоне на Каляды занатаваў:

“Якім жа было б здзіўленне, каб каму-небудзь з нашых прастакоў, што кахаюць край і Бога, давялося б з якога-небудзь фэсту, з касцёла, напоўненага сярмяжнымі людям, панамі і набожнымі панямі, з краю зялёных лясоў і квяцістых далін, разлеглых палёў, пазалочаных збожжам, празрыстых крыніц увайсці проста на фэст шахцёраў, з меднымі тварамі індзейцаў, паміж скаламі і магутнымі Кардыльерамі; іншы свет, іншая прырода; толькі такое ж зорнае неба, тая ж вера і набожнасць”¹¹.

Занатаваў таксама навагрудскія ўспаміны пра сеймікі, баляванні на іх. У Чылі ён пісаў:

“Была ўжо поўнач, дагаралі свечкі; сціхаў шум агульнай вячэры пасля выбараў, і, задумёны, я ўспомніў нашыя сеймікі, нашага Панае Каханку (Караля Станіслава Радзівіла), які ў чырвоных рэйтузах, у кашулі, з абразком на грудзіне, седзячы на бочцы, частаваў братоў-шляхціцаў, а шляхта суправаджала воз з гэтай бочкай і князем, які сядзеў на ёй, па навагрудскай плошчы і крычала: “Кахаймаса, няхай жыве Рэч Паспаліта!” Як жа абурыўся б сённяшнімі рэспубліканцамі пан Караль, каб ажыў; напэўна перахрысціўся б і назаўсёды застаўся б у труне!”¹².

⁹ Archiwum Filomatów. Na zesłaniu / Pod red. Cz. Zgorzelskiego. Wrocław, 1973. T. 1. S. 148.

¹⁰ Domeyko I. Moje podróże. Pamiętnik wygnańca. T. 2. S. 20.

¹¹ Тамсама. С. 339.

¹² Тамсама. С. 213–214.

З успамінаў Дамейкі можна было б скласці цэлую кнігу, прысвечаную Навагрудчыне і яе гісторыі. Ён пісаў пра сваю родную зямлю, бо любіў яе. У Чылі, асабліва напачатку, шматразова перажываў духоўныя крызісы. Хацеў кінуць усё і вяртацца, хаця б у Парыж да сяброў. У 1846 г. яго багаж знаходзіўся ў порце Вальпараіса. У маладую рэспубліку прыехаў як філатат. Пастанавіў, што павінен давесці сваю справу да канца. Маладая амерыканская дзяржава магла развівацца нармальна толькі тады, калі была б адпаведным чынам наладжана сістэма падрыхтоўкі ўласных горных інжынераў, шахцёраў, урачоў і выкладчыкаў. Застаўся ў новай Айчыне. Часам толькі выходзіў на хрыбет Кардыльераў, каб паглядзець на ўсход. Думкамі ён быў з сябрамі ў Парыжы і Навагрудку. Мара аб вяртанні збылася толькі пасля 45 гадоў знаходжання за акіянам. Дамоў прывёз тады найкаштоўнейшыя ўзоры сваёй мінералагічнай калекцыі. Частку з іх ахвяраваў Акадэміі ўмельства ў Кракаве (членам яе з'яўляўся з 1873 г.), а таксама расійскаму Царскаму Варшаўскаму універсітэту (падтрымліваў гэтую ўстанову, бо лічыў, што там навучаецца таксама шмат палякаў). Сярод прывезеных мінералаў знаходзіўся і дамейкіт. Ахвяраваў таксама кнігі — свае шматлікія працы, надрукаваныя ў Чылі, Францыі і іншых краінах.

4

Пра адкрыцці Ігната Дамейкі ўспамінаюць у час святкавання гадавін. У Чылі адзначаліся 100 і 150-годдзе з дня яго нараджэння. З гэтай нагоды было выдадзена шмат прац і распрацовак, прысвечаных нашаму апосталу навукі за акіянам. 200-годдзе з дня нараджэння Адама Міцкевіча урачыста будзе святкавацца ў 1998 г. У сувязі з гэтым адначасова адбываецца папулярызацыя дсягненняў яго бліжэйшых сяброў. Для Міцкевіча Дамейка несумненна быў найбліжэйшым сябрам у Вільні, Навагрудку, а пазней у эміграцыі — у Саксоніі і Францыі. Будучы шахцёр і вучоны у Дрэздэне перапісваў яго “Дзяды”, ч. III, а затым у Парыжы апавядаў шмат гісторый, якія Адам уключыў у паэму “Пан Тадэвуш” (між іншым, гісторыю пра Дамейку і Давейку, упрыгожаную, зрэшты, сеймікавым абедам). Жэгота, як яго называлі сябры, быў карэктарам у час друкавання самага вялікага твора Міцкевіча.

У Парыжы сябры спрабавалі падрыхтаваць да выдання працу, прысвечаную гісторыі зямель Рэчы Паспалітай ад старажытных часоў і да перыяду Вялікай эміграцыі. Міцкевіч павінен быў напісаць тэкст, а Дамейка ўкласці Атлас. Праца была зроблена да 1838 г. Яна ніколі не выдавалася ў такой форме, як планавалася. Тэкст Міцкевіча быў выдадзены толькі пасля смерці аўтара. Карты Дамейкі, якія ахоплівалі рачныя сеткі, лясы, а таксама прыродныя багаці, разам з прадмовай засталіся ў рукапісах. Матэрыял гэты заслугоўвае быць надрукаваным у серыі, прысвечанай заслугам найбольш славурых сыноў зямлі навагрудскай.

Чылійская сям'я Дамейкаў — надзвычай актыўная ў жыцці розных краін. У Чылі яна клапатліва адносіцца да ўсяго, што звязана з яе славытым продкам. Сярод сабраных там матэрыялаў знаходзяцца лісты, якія прыходзілі ў Какімба і Сант'яга ад навагрудскай сям'і. Гэта каштоўныя гістарычныя крыніцы, вартыя апублікавання.

Прыгажосць навагрудскай зямлі і багацце яе культуры станоўча паўплывалі на пераломе XVIII і XIX стст. на з'яўленне многіх таленавітых людзей. Лёс надзяліў самым вялікім талентам Адама Міцкевіча, а таксама іншых яго сяброў: Яна Чачота, Ігната Дамейку, Тамаша Зана. Усе яны шмат зрабілі для развіцця культуры і цывілізацыі ў розных краінах (Чылі, Беларусь, Літве, Польшчы, Расіі, Францыі), але цяжней за ўсё былі звязаны з роднай навагрудскай зямлёй і ў сваіх лістах прысвяцілі ёй шмат цёплых слоў. Толькі Міцкевіч не вярнуўся з эміграцыі. Для Дамейкі апошняя паездка ў Чылі павінна была быць невялікім эпізодам у яго багатым жыцці. Але ён памёр у Сант'яга пасля цяжкай хваробы. Да сённяшняга дня там яго называюць апосталам культуры, прынесенай з краіны, якая ў канцы XVIII ст. была заняволена.

Пераклад з польскай мовы Ганны Цішук

Ала Баранова, Святлана Ярмоліч

АСВЕТНІЦКІЯ ПОГЛЯДЫ ІГНАТА ДАМЕЙКІ

Ігнат Дамейка — сусветна вядомы вучоны, літаратар, педагог. Слаўны сын беларускага народа, грамадзянін, патрыёт, ён праціўся палітыцы, скіраванай на страту нацыянальнай самасвядомасці народаў. Беларус па паходжанні, ён быў неаб'якавы да лёсу іншых народаў.

І. Дамейка — вялікі асветнік. Ён з'яўляецца ўзорам служэння навуцы, справядлівасці. Сёння асабліва цікавымі і актуальнымі з'яўляюцца асветніцкія погляды вучонага. У час, калі ўсімі ацэнены агульначалавечыя каштоўнасці, мае вялікае значэнне літаратурная спадчына І. Дамейкі, які больш за ўсё цаніў універсальныя вартасці: незалежнасць, Радзіму, сяброўства, веды, навуку, асвету. І. Дамейка акрэсліў вобраз сапраўднага грамадзяніна, выхоўваць якога зараз так неабходна. Ён пісаў: “Чалавек створаны для міру, а не для вайны... Калі ўзяць яго [характар індзейцаў. — *Аўт.*] у нармальным стане, гэта значыць у стане міру, яму ўласцівы ветлівасць, годнасць, здольнасць да самай узнёслай дабрачыннасці, гасціннасць, схільнасць да міру і парадку, любоў да Айчыны. Імкненне да незалежнасці хатняга вогнішча, прадбачлівасць, энергічнасць, павага. У гэтым характары ёсць усё, што павінна здабляць сапраўднага грамадзяніна”. І. Дамейка выступаў

супраць насілля, войнаў, якія ён атаясамліваў са злачыннасцю: “Людзей з такім гартам нельга “акаталічваць” зброяй, бо зброя можа іх вынішчыць і прынізіць. У гэтым выпадку заваяванне было б злачынствам, за якое прыйшлося б расплачвацца чылійскай крывёю”.

Сёння вельмі слухнай з’яўляецца думка асветніка аб раўнапраўі народаў, аб каштоўнасці і арыгінальнасці кожнага народа. Нават у наш час ёсць прыхільнікі крытычнай педагогікі, якія лічаць, што розныя народы маюць розныя ўзроўні развіцця і адпаведна павінны мець розную праграму навучання. Але дзе сапраўдны крытэрыі цывілізаванасці? І. Дамейка меў уласнае разуменне цывілізаванасці. “Не бачу нікай неабходнасці, каб настойваць на каланізацыі гэтых зямель, якія належаць не ўраду, але працавітаму, сумленнаму, мужнаму народу... Араўканскія індзейцы не з’яўляюцца дзікунамі. Я лічу іх больш цывілізаванымі, чым іх прыгранічныя цывілізатары”. Таму замест войнаў асветнік прапанаваў будаваць больш школ, рабіць іх дэмакратычнымі, з якаснай формай навучання.

Сацыяльныя погляды асветніка вызначаюцца дэмакратычнасцю, павагай да тых, хто працуе, стварае матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці. Яго турбуе лёс людзей, “якія, не разгінаючы спін, працуюць пад зямлёй, не бачачы дзённага святла, каб насыціць прагнасць, задаволіць (калі толькі калі-небудзь удала задаволіць) гордасць гультаяў. Сацыяльны парадак несправядлівы: за законныя патрабаванні судзі садзяць у астрог, улады выкарыстоўваюць зброю”. І. Дамейка абараняе справядлівасць і міласэрнасць: “Я не мог утрымацца ад заўвагі, што не трэба ні вялікай мужнасці, ні цывілізаванасці, каб знішчыць індзейцаў ці загнаць іх у лясы і пустыні...” Тым больш што індзейцы ўяўляліся І. Дамейку спакойнымі людзьмі, якія не імкнуліся да багацця, зручнага жыцця ці іншых выгад.

І. Дамейка падкрэсліваў роўныя магчымасці ўсіх людзей, выступаў супраць расавай дыскрымінацыі. Ён з цяжкасцю стрымліваў абурэнне белымі: усе механічныя работы, якія не патрабуюць думкі ці разліку, здольнасці ці хітрасці, выконваюць чарнаскурыя. Белыя ж адпачываюць ці лодарнічаюць. Багацеяў Ігнат Дамейка лічыў “шулерамі, п’яніцамі, абжорамі і себялюбцамі, якія нічога не робяць для паляпшэння быту гарнякаў як у маральных, так і ў матэрыяльных адносінах, наадварот, робяць усё для пагаршэння лёсу гарнякаў”.

Асветніка таксама турбуе побыт і вольны час шахцёраў. Ён разумее, што пры доме суда заводзіліся бильярды, вінныя крамы, загоны для пеўневага бою і месцы для азартных гульняў для “ўлову” грошай рабочых. Ён разумее, што краіне патрэбны школы, адукацыя, і многа зрабіў для арганізацыі адукацыі і навуковага жыцця ў Чылі. Ненасытную прагу да ведаў ён выхваляў у сваіх вучнях, якія займаліся педагогічнай, навуковай дзейнасцю, сталі вядомымі вучонымі, атрымалі дыпламы інжынераў. І. Дамейка рос у атма-

сферы павагі да простых людзей, цягі да ведаў і кнігі, патрыятызму. Гэтыя ідэі ён пранёс праз усё жыццё, яны яшчэ больш развіліся, паглыбіліся з цягам часу. Гэта абумовіла таксама ўзровень выкладання. Лекцыямі І. Дамейкі захапляліся, ён аказваў незвычайны ўплыў на моладзь, выходзіў яе цягу да ведаў, да вялікіх спраў. Дамейка пісаў: “Сілай той цягі, штушкам да дзейнасці, галоўнай мэтай былі дабро краіны..., захаванне народа...” Ён быў супраць такога дзяржаўнага ладу, пры якім рабочыя, шахцёры, прыгонныя не мелі права голасу, супраць падману ў час выбараў як у Чылі, так і ў Літве і Беларусі. Ён марыў аб гарманічным дзяржаўным ладзе, аб пашырэнні асветы, аб эканамічным дабрабыце. І гэта збліжае яго з сучаснікамі, з тымі, каму неабяякавы лёс Айчыны.

Творы І. Дамейкі маюць вялікае выхавальнае значэнне, бо ў іх акрэслены лепшыя якасці людзей, якія змагаліся за незалежны лёс айчыны. Сяброўства было вялікай каштоўнасцю для І. Дамейкі. Такой жа каштоўнасцю для яго былі добрыя ўспаміны, былое, “якое бярэ нас і ўзносіць вышэй і мацней за існае, і ў тым, што было, жывём мы вечнай маладосцю, наперакор нашай сівізне і старэнню”.

Сяброўства пачыналася з думкі аб тым, каб жыць адной сям’ёй, як мага часцей сустракацца, шукаць агульных забаў і памагаць адзін аднаму ў самаадукацыі. Але потым абуджэнне студэнцкай моладзі прымушала філаматаў не абмяжоўвацца толькі ўласным удасканаленнем, а ўсё болей пашыраць свой уплыў на грамадства. Атмасфера сяброўства, імкненне ўплываць на акружэнне вызначыла далейшы лёс вучонага. Яго ўздзеянне на лёс Чылі было вялікім. Ён таксама пакінуў нашчадкам незабыўныя апісанні людзей, з кім сябраваў, хто шмат зрабіў для развіцця культуры Беларусі. Гэта Ян Чачот, жывы, душэўны, вясёлы, таварыскі з усімі, просты і аднолькава непасрэдны, нават бесцырымонны ў адносінах як да маладзейшых за сябе, так і да паважных вучоных людзей, які любіў спяваць, чула адгукаўся на розныя падзеі, які мог дараваць людзям нейкую крыўду, які асабліва быў паблажлівы да сціплых і гаротных.

І. Дамейка адзначаў як вызначальную рысу характару маладога Міцкевіча ўпэўненасць у сабе і незвычайную кемлівасць. Юзаф Яжоўскі, па назіраннях І. Дамейкі, наколькі быў суровы да сябе, нагэтулькі паблажлівы да іншых. У кожным з сяброў ён бачыў добрыя рысы: Лазінскі не надта дбаў пра высокія матэрыі, але аддаваў перавагу практычнаму жыццю, добраму побыту, незалежнасці. Ён быў, як пісаў І. Дамейка, заўсёды ў добрым гуморы, непасрэдны, дапамагаў матэрыяльна сябрам і меў прыхільнасць у моладзі. Тамаш Зан, адзначае І. Дамейка, грунтоўна ведаў прыродазнаўчыя і эксперыментальныя навукі, слыў добрым матэматыкам і паэтам, ведаў літаратуру, гісторыю, старажытныя мовы, быў вялікім аматарам мастацтваў, у першую чаргу музыкі, якую добра ведаў, выдатна спяваў. Калі ён спя-

ваў, імправізаваў, тады ад яго, ад чала і вачэй, нібы сыходзіла праменне, якім проста паланіў сэрцы ўсіх, хто яго слухаў. Умеў ён з аднолькавай лёгкасцю як разумець нявінных дзяцей, забавляць іх і вучыць, так і ўступаць у палеміку з важнымі вучонымі і людзьмі шановага веку. Заўсёды вясалы, усмешлівага твару, жартаўлівы, любіў ён прыгожы, слабы пол і разам з тым быў вельмі абыходлівы з ім, вытанчаны, улюблівы, ён не цяпеў у маладых людзях ні малейшай непрыстойнасці, легкадумнасці, пажадлівасці, распусты. Ён даводзіў, што першая прыступка да несумленнасці, подласці і здрады — гэта нежаданне людзей стрымліваць у сабе грубыя схільнасці, абжорства і распуснасць, якія атручваюць навакольную атмасферу чадам і гніллію; ён казаў, што музыкай і паэзіяй, чысцінёй нораваў і любоўю можна ўратаваць ад канчатковага падзення самых сапсаваных людзей.

І. Дамейка таксама ўспамінае рухавага энтузіяста ўсіх пачынанняў таварыства Ануфрыя Петрашкевіча. Яго стыхійай была “нацыянальнасць”, дабро краю, мінулае і будучае Айчыны. Францішак Малеўскі быў таксама добрага норава, ведаў і любіў мастацтвы, быў таварыскі і практычны. У Яна Сабалеўскага Дамейка адзначаў прыгожую душу, у Юзафа Кавалеўскага — працавітасць, у Будрэвіча — добрае сэрца і поўную абыякавасць да жыццёвых нягод. Самым высокім здабыткам для ўсіх былі: Айчына, навука, сумленне.

Акрэсленыя асветнікам вобразы рэальных людзей маюць вялікае выхаваўчае значэнне. Лепшыя іх рысы, на якія звярнуў увагу І. Дамейка, вабяць да сябе, спрыяюць выхаванню і самавыхаванню моладзі. І. Дамейка разумее, што яны маюць вялікае значэнне як гістарычныя асобы, якія шмат зрабілі для развіцця мясцовай культуры, пашырэння асветы.

Для асветніка каштоўнасцямі таксама з’яўляюцца 46 гадоў працоўнага жыцця на зямлі Чылі, яе гасціннасць, атрыманае ад яе грамадзянства, сям’я, пашана, якую ён знайшоў у чылійскім народзе, прызначаная шчодрая пенсія на рэшту жыцця, духоўная асалода і ўцехі, якімі адарыў яго Бог у касцёлах, чым старасць яго падмацаваў. Усё гэта ён умеў цаніць і за ўсё быў удзячны.

Вялікае эстэтычнае, вахаваўчае значэнне маюць напісаныя Дамейкам лірычныя старонкі, дзе расказваецца аб яго сустрэчы з радзімай. Вобраз Радзімы заўсёды быў з асветнікам. У Чылі ён успамінаў беларускую прыроду, хату, карчму. Але з кожным новым днём расло ў яго сэрцы нясцерпнае жаданне як найхутчэй убачыць родны дом, сваякоў. Ён адчуваў, як шыбае ў скроні кроў пры думцы, што хутка будзе дома. Нават усхопліваўся сярод ночы, глядзячы ў акно, ці днее, падлічваючы гадзіны. Нягледзячы на тое, што ён быў выгнаннікам, што іншая краіна дала яму ўсё: пашану, багацце, — ён з трапятаннем чакаў сустрэчы з родным краем. Радзіма для І. Дамейкі — гэта прырода, родныя, продкі. Яго замалёўкі прыроды — гімн яе

прыгажосці, жыццю. “Што гэта за цудоўны быў ранак! Летняе сонца, здавалася, радавалася майму шчасцю... А што рабілася са мной, колькі было хвалявання, калі я ўбачыў першыя хаты, і за імі нашу медзвядскую сядзібу!.. Амаль плачучы выйшлі мы ўсе з экіпажаў”.

І. Дамейка — прыклад грамадзяніна, патрыёта, які любіць радзіму, жыццё, нягледзячы на цяжкасці, якія ўсё ж не перамаглі яго. Ён цалаваў каля дзвярэй касцёла зямлю і маліўся. “Колькі ў гэтым лесе абудзілася ў мяне дзіцячых успамінаў пра бацькоў, братоў, сясцёр, якіх даўно ўжо няма!” Вяртаўся дадому ён не спяшаючыся, каб падоўжыць радасць сустрэчы з продкамі. Новай слязой ён арасіў магілу бацькі, памаліўся ў капліцы над магілай старэйшага брата Адама, з якім не толькі разам хадзілі ў дзяцінстве ў школу, але і вучыліся першы год ва універсітэце, ушанаваў магілы сястры Марыі і пляменніцы.

”Старыя ліпы манілі мяне да сябе... галава мая поўнілася думкамі і ўспамінамі, я кідаў вачамі ва ўсе бакі”, — пісаў І. Дамейка. На радзіму ён прыехаў сталым вучоным, але не страціў дзіцячай цікаўнасці і замілавання характвам краявіду. “Вачам адкрываліся шырокія палаткі жыта і пшаніцы, адны пажатыя ўжо, з копамі, да другіх — ішлі з сярпамі жнеі. Зялёныя, з рознымі адценнямі сялянскія шнуры, палосы белай грэчкі, толькі што пакошаныя сенажаці, а ўдалечыні — бары і дубровы, як бы наўмысна пасаджаныя для ўпрыгожання краявіду”, — пісаў ён. Яму ўспаміналіся дзіцячыя гульні, пяшчоты бабкі, шумныя сходкі ў доме, зборы шляхты.

Ледзьве першы сонечны прамень глянуў у акно, як Дамейка ўстаў і пайшоў на матчыну магілу. Як уражваюць паэтычныя радкі, у якіх апісваюцца яго пачуцці на магіле маці! Ён піша аб сваёй роднай маці, але гэтыя радкі можна аднесці і да маці-Радзімы. Толькі чалавек, які вельмі любіў Радзіму і жыў доўгі час у выгнанні, мог напісаць такія пранікнёныя радкі: “Мы пайшлі па раллі і вось укленчылі пры магіле. Ах! Каму ж гэта яшчэ дазволіць Бог пасля паўвекаваго выгнання вярнуцца з-за мора, з другога паўшар’я свету і ўкленчыць над магілай маткі, блаславенне якой сцерагло мяне ў вандраваннях. Няхай набожныя слёзы гэтыя будуць Богу на ахвяру за тваю шчодрасць, за ўсё тое, што ты дала мне, калі я быў яшчэ хваравітым дзіцём, потым непаслухмяным хлапчуком, потым ганарлівым смельчаком у школе, потым яшчэ больш самаўпэўненым, калі забываў твае парады і перасцярогі. Пры расстанні тваё сэрца прадчувала ўжо, што мы болей не ўбачымся, што я ўжо ніколі не абдыму цябе...”

О Божа! Калі ўжо не наканавана Табою, Тваёй міласэрнасцю, каб мая матка бачыла гэтыя мае пакуты і гэтыя заняўдбаныя могількі, раскажы ёй праз свайго анёла, што я малюся і да смерці маліцца буду за яе збавенне і за Тваю ласку”. У гэтых словах асабліва праяўляецца любоў Дамейкі да радзімы, жаданне яе збавення ад гора і цяжкасцей.

Вандроўнік з нецярпліваасцю шукаў тую рэшту ліпавай абсады, што заставалася яшчэ з часоў яго дзеда і прадзеда. “З вялікім ушанаваннем абняў я адну з тых ліп, праўда, да паловы ўжо разадраную ад старасці і вятроў, але яна яшчэ бадзёра глядзела ў неба, прыкрываючы ўнізе сваім голлем маладыя, яшчэ кволыя дрэўцы”. У вобразе ліпы міжвольна бачыцца сам асветнік, які прайшоў цяжкі шлях выгнанніка, але яшчэ бадзёры, здольны падтрымаць маладых.

Жыццё Ігнага Дамейкі — прыклад жыццяўстойлівасці і жыццялюбства, прыклад таго, як не трэба губляць у час цяжкасцей розум, прагнасць да жыцця і як трэба тварыць, любіць і змагацца за лепшае ў жыцці.

Для выхавання моладзі вялікае значэнне маюць асабістыя якасці вялікага асветніка: шырыня яго навуковых інтарэсаў, незвычайныя навуковыя, педагогічныя і арганізатарскія здольнасці, працавітасць, адданасць адукацыі, развіццю навукі. У працэсе грамадзянскага, патрыятычнага выхавання неабходна больш поўна выкарыстоўваць навуковую і літаратурную спадчыну Ігнага Дамейкі.

Валерый Ермоленко

ОСНОВОПОЛОЖНИК ГОРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ЧИЛИ

В 1953 г. на Конгрессе культуры в столице Чили — Сантьяго знаменитый чилийский поэт Пабло Неруда отметил: “Представьте себе, какую положительную роль сыграл Домейко в нашей стране. Подумать только, как многим мы ему обязаны... все... вся горная промышленность... организация среднего и высшего образования... Прекрасный был старик”.

Игнатий Домейко вошел в историю мировой науки и культуры как выдающийся горный инженер-геолог, оказавший неоценимую услугу чилийскому народу и Республике Чили, ставшей его второй родиной. Он прожил в Чили почти 50 лет и там же, вдали от родной Беларуси, похоронен.

Профессия горного инженера-геолога — это профессия людей увлеченных и самоотверженных, целеустремленных и мужественных. Дневники Домейко свидетельствуют: еще в детские и юношеские годы он увлекался литературой приключенческого жанра и даже в зрелом возрасте охотно читал книги о путешествиях. Это, как оказалось, послужило платформой для выбора профессии. Но решающее значение при этом, как подтверждают те же дневники, имело опекунство дяди — Юзефа Домейко (с 7-летнего возраста, после смерти отца, Ипполита Домейко). Дядя — горный инженер, получил образование в Германии, в знаменитой Фрайбургской горной академии. Его рассказы о прекрасном мире минералов и горных по-

род, о романтической профессии геолога явно заинтересовали Игнатия и стали для него судьбоносными. Когда после поражения восстания 1831 г. Домейко оказался в Германии, точнее в Саксонии (Дрездене), он прежде всего посетил г. Фрайбург и Горную академию, где когда-то учился его дядя. Он впервые побывал на знаменитых серебряных рудниках в Рудных горах на границе с Чехией, с 500-летней историей горных разработок. Впечатления от увиденного, по словам Домейко, были потрясающими. И решение было принято раз и навсегда — он, как и дядя Юзеф, будет горным инженером-геологом.

”Перебравшись вскоре во Францию и распрощавшись с политикой, я начал посещать курсы Сорбонны, Коллеж де Франс, Ботанический сад и Консерваторию “искусств и ремесел”. Слушал лекции выдающихся профессоров различных областей науки, и мои интересы окончательно сосредотачиваются на геологии”¹.

В 1833 г. Домейко поступает в Горную академию. В 30-летнем возрасте он садится на общую скамью с молодыми студентами и в течение 3 лет старательно учится. Он весьма успешно заканчивает Горную академию в Париже. В следующем, 1837 г., его, уже горного инженера академия направляет в Эльзас (горнорудный район на северо-востоке Франции), где он изучает месторождения железной руды и занимается строительством доменных печей. В это время представитель Чили — владелец медного рудника Карло Ламберт — обратился в академию с просьбой рекомендовать специалиста на должность профессора химии и минералогии в г. Кокимбо. Ректор академии, не раздумывая, предложил эту должность Домейко — своему самому талантливому ученику. И это был действительно основательно подготовленный и широко эрудированный горный инженер. Не следует забывать, что до академии Домейко окончил Виленский университет и еще в 1822 г. получил степень магистра философии (по математической теме).

Материальные условия в Чили, учитывая положение эмигрантов, предлагались неплохие. Домейко долго не раздумывает, возвращается из Эльзаса в Париж и подписывает контракт. Так началось великое путешествие Игнатия Домейко, которое должно было продлиться 6 лет, а на самом деле длилось полвека.

В феврале 1838 г. он вместе с Карло Ламбертом на бриге “Спей” отправляется из Лондона в Бразилию и далее из Рио-де-Жанейро на почтовом судне “Спейдер” в Монтевидео и затем в Буэнос-Айрес. Дальше верхом на лошадях через южно-американский континент, через степи Арген-

¹ Domeyko J. Moje podróże: Pamiętniki wygnańca. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. Т. 1 (1831–1838); 1963. Т. 2 (1839–1845); 1963. Т. 3 (1846–1888).

тины и хребты Кордильер (более 6000 м), от берегов Атлантического океана к берегам Тихого, в г. Сантьяго. Спустя четыре месяца после отплытия из Европы Домейко прибыл в Кокимбо.

Республика Чили только в 1818 г. стала независимой от Испании, которая с начала XVI в. владела почти всей Латинской Америкой, кроме Бразилии. Из потомков смешанных браков — белых (в основном испанцев) и индейцев образовался молодой чилийский народ. Страна протянулась узкой лентой между высокими Андами (Кордильерами) и Тихим океаном; наибольшая ширина этой ленты — 350 км, минимальная — 15 км), длина морской границы почти 4000 км. Площадь Чили — более 750 тыс. км², население — 12,5 млн. человек. Официальный язык испанский. Домейко освоил его быстро.

Вдоль берегов Тихого океана тянется еще один горный массив (параллельный Андам) — Береговые Кордильеры (свыше 3000 м). Между этими хребтами расположена, как в колыбели, Чилийская долина с плодородной землей. Эта удивительно вытянутая земля на самом деле колеблется. Чили кроме своей удлинненной формы имеет еще одну особенность — землетрясения. Эта страна словно лежит на минах. Здесь около 20 активных вулканов, постоянны содрогания земной коры. Эпицентры землетрясений располагаются на глубине 100–300 км вдоль поверхности, погружающейся от Перуано-Чилийского глубоководного желоба под южно-американский континент. Можно без преувеличения сказать, что земля в Чили буквально дрожит под ногами. Безобидные землетрясения происходят почти еженедельно, и к ним уже давно привыкли, но случались здесь и катастрофы, во время которых целые города превращались в руины. Нечто подобное произошло в Кокимбо на следующий день по прибытии туда И. Домейко.

Такая физико-географическая обстановка и геологические условия предопределили наличие в Чили разнообразных полезных ископаемых — минерального сырья для горной промышленности. Иными словами, в стране после спячки, в которую она была погружена при колониальном господстве Испании, сложились прекрасные предпосылки для развития капитализма. Для освоения минерально-сырьевых ресурсов необходимы были квалифицированные кадры, которых не было вовсе.

После беглого ознакомления со страной Домейко увидел, что в ней отсутствуют высшие учебные заведения и научные учреждения, совершенно не используются и даже не исследованы уникальные природные богатства. На его месте у многих опустились бы руки, но Домейко не смутило положение вещей. Он без раздумий, с огромным энтузиазмом и невероятной энергией принимается за дело.

К моменту прибытия Домейко в Чили химию считали лишь искусством плавки меди и железа, серебра и золота (примитивные способы были

известны аборигенам-индейцам еще до прихода испанцев), а химик был в глазах людей этой страны даже более высоким лицом, чем в Европе самый умный человек. И известие о приезде в Кокимбо европейского химика и не просто химика, а профессора химии (да еще геолога) распространилось по всему городу.

Домейко пишет в письме Адаму Мицкевичу: “Губернатор и местная знать встретили меня очень вежливо, с большим почтением, и не было человека, который бы говорил о чем-либо, кроме меди и шахт... Спрашивали, когда я начну строить печи и как скоро возьмусь за дело. Когда же я объяснил им необходимость и особую важность науки, ее высокую роль и значение, меня, кажется, не понимали... Некоторое время спустя я понял, что здесь идет речь не о науке и просвещении, а скорее всего о серебре и о производстве серебра. Я начал объяснять, что такое химия, минералогия, как их изучать. Мне кажется, чем меньше я им обещал, тем на большее они рассчитывали, ибо толпа спекулянтов и шарлатанов, которые эту страну издавна посещают, так приучила местных жителей к большим, никогда не выполняемым обещаниям, что чем меньше я им обещал, тем больше разумного они находили в моих планах и намерениях. С целью постепенной подготовки умов к тому, что я должен сделать, я предупредил губернатора и знатных граждан, что для понимания химии сперва нужно изучить физику, и с физики я должен начать; о физике здесь меньше говорилось, чем о химии, даже само название этой науки здесь мало (почти) неизвестно. Публика осталась в неведении”. Вскоре он сообщает Адаму Мицкевичу о первых результатах своих усилий: “Дом (под Горную школу с лабораториями) уже построен; начал курс физики, имею 20 с лишним учеников, все они слушают очень внимательно, и каждый опыт настолько их увлекает, что они вне себя от радости...”²

Так просто, без громких слов началась полувековая деятельность Игнатия Домейко в далекой стране. На протяжении этого времени он сделал многое. Организовал научно-исследовательскую работу и систему обучения, основанную на виленских традициях. Был учителем первых поколений чилийской интеллигенции и создал прочные научные основы эксплуатации природных богатств страны — разнообразных и многочисленных полезных ископаемых.

Большая организационная и педагогическая деятельность не оторвала ученого от научно-исследовательской работы. С первых дней своего пребывания в Чили Домейко интенсивно изучает страну. Ежегодно, в течение нескольких месяцев каникул в Горной школе, профессор из Кокимбо превращался в путешественника. В чилийском одеянии — большой соломен-

² Цыт. па кн.: Brzoza J. Ignacy Domeyko: Powieść biograficzna. Katowice, 1961.

ной шляпе, в белом плаще, называемом здесь пончо, и, конечно, с неразлучным геологическим молотком — он неутомимо странствует по глухим тропам этой обширной страны. В пути его сопровождает индеец, заботящийся о навьюченных лошадях.

В многочисленных научных путешествиях Домейко исходил в разных направлениях малодоступные чилийские горы, с опасностью для жизни исследовал вулканы. В течение многих лет неутомимых изысканий он шесть раз пересекал Анды в разных направлениях, побывал в пустыне Атакама на севере и провинции Араукания на юге, исходил всю страну вдоль и поперек. Путешествия доставляли ученому богатый материал для лабораторных исследований. Результатами научных изысканий Домейко делился со своими бывшими профессорами из Горной академии в Париже, печатался во французских научных журналах. А результаты были большие. Они послужили основой для составленной им первой геологической карты Чили, позволили открыть богатые залежи различных полезных ископаемых. Он открыл семь новых видов минералов, а один из них (причем полезный, промышленный), неизвестный ранее в геологической науке, назван в его честь домейкитом. С неослабевающей энергией он писал учебники (по физике и минералогии), а также капитальный труд “Введение в естественные науки”, организовывал в стране образование и университет.

Домейко-ученый приобрел мировую известность, а благодарные чилийцы впоследствии отмечали: Домейко первый указал им сокровища и научил ими пользоваться... Нашего соотечественника и теперь, на пороге XXI в. называют “отцом горного дела” Чили.

Масштабы вклада ученого в становление и развитие горной промышленности этой страны, значение его исследований для мировой горно-геологической науки можно оценить по состоянию горной промышленности Чили на конец XX в. в сопоставлении со второй половиной XIX ст. — периодом деятельности Домейко³.

Благодаря личному вкладу Домейко, Чили сейчас располагает уникальными запасами селитры и серы, меди и молибдена; большими запасами железных, марганцевых, свинцово-цинковых руд, золота и серебра; запасами нефти и газа, каменного и бурого угля. Еще при Домейко в горнодобывающей промышленности Чили было занято около 50 тыс. человек — по тем временам это много. Благодаря Домейко, с середины XIX в. эта отрасль стала основной (главной) отраслью чилийской экономики.

Домейко первым обратил внимание на ценность чилийской селитры для сельского хозяйства как эффективного азотного удобрения и принял участие в организации ее добычи (попутно из селитры извлекался йод), а в на-

³ Чили // Горная энцикл. М., 1985. Т. 5. С. 401–405.

чале XX в. на долю селитряной промышленности Чили приходилось более 70% мирового производства природных азотсодержащих химикатов.

Район добычи селитры на севере страны граничил с территорией, на которую претендовали Боливия и Перу. В 1884 г. Чили объявила войну с целью захвата залежей селитры и одержала победу. Чилийские генералы привезли лабораторное оборудование и библиотеку университета г. Лимы в дар Домейко. Ученый как ректор университета в Сантьяго ответил: “Университет награбленных трофеев не принимает. Прошу забрать вещи назад”.

В этом же районе, на севере Чили, были открыты большие залежи каменных (поваренных) солей, самородной серы и гуано (птичий помет) — высокоэффективных фосфорных удобрений. Их промышленное освоение также было начато под руководством Домейко (открытие, научное обеспечение, горно-технические рекомендации).

В районе Кокимбо – Сантьяго еще до Домейко были известны залежи медных руд и была начата их эксплуатация. Благодаря исследованиям ученого их геологические и промышленные запасы были многократно увеличены. Более того, он первым указал на комплексность природного минерального сырья, выделил площади промышленных залежей медно-молибденовых руд и тем самым предвосхитил идею рационального (комплексного) использования полезных ископаемых, весьма актуальную в настоящее время; в 30-х гг. XX в. эта проблема была всесторонне обоснована А. Е. Ферманом (1883–1945).

К прибытию Домейко в Чили главные интересы страны кроме меди были сосредоточены на серебре и золоте (наследие колониального господства Испании). К середине XIX в. их добыча резко снизилась, исходя из геологических запасов, и сейчас ежегодные объемы добычи составляют 20 т золота и 500 т серебра.

В первой половине XIX в. ежегодная добыча железной руды в Чили превышала 1,5 млн.т (90% всей добычи в Южной Америке); в 1995 г. — 3,5 млн.т. Страна полностью обеспечивает себя этим важнейшим полезным ископаемым — еще одна заслуга Домейко. Кроме того, в Чили имеется еще целый ряд полезных ископаемых: марганцевая руда (запасы — более 20 млн. т, добыча — 20 тыс. т в год), свинцово-цинковые руды (запасы — около 100 и 200 тыс.т металла), барит, гипс, каолин, тальк и мн.др., а на территории Огненной Земли — нефть (ежегодная добыча около 2 млн. т), природный газ (4,5 млрд. м³ добычи), уголь (добыча 1,5 млн.т при запасах 6 млрд. т). Таким образом, многоотраслевая горная промышленность Чили имеет буквально все для успешного развития своей экономики. Страна располагает и собственными кадрами — их готовит Чилийский институт горных инженеров (бывшая Горная школа И. Домейко). Домейко по праву считается основоположником горной промышленности Чили.

В 1867 г. ученый-естествоиспытатель представлял Чили на Парижской всемирной выставке в качестве комиссара. По возвращении из Франции он был избран ректором университета в Сантьяго (четыре раза переизбирался и был ректором до 1883 г.). Широко отмечалось 30-летие его деятельности в Чили (1869) — он был избран почетным чилийцем, в его честь был издан специальный сборник. Благодарные чилийцы по достоинству увековечили память о И. И. Домейко.

Кроме минерала домейкит имя ученого получила одна из окаменелостей моллюсков — Наутилус домейкус, впервые обнаруженная им в отложениях горных пород Чили (ископаемые моллюски позволяют однозначно определять возраст горных пород, что очень важно для геологического картирования). Его именем назван поселок Домейко (в районе Кокимбо), порт на юге страны, в Араукании (Пуэрто-Домейко), цепи Кодильер длиной 350 км — Кордильеры Домейко. В столице страны Сантьяго установлен памятник Игнатию Домейко. Он провозглашен народным героем Чили.

Так в далекой южноамериканской стране чтят память нашего земляка — выдающегося горного инженера-геолога, ученого-естествоиспытателя мирового масштаба.

Адам Мальдзіс

АКТУАЛЬНАСЦЬ ВІЛЕНСКАГА ВЫДААННЯ “АРАЎКАНІІ” 1860 г.

У 1860 г. у вядомай і заслужанай для Беларусі і Літвы друкарні Юзафа Завадскага пабачыла свет кніга Ігната Дамейкі “Араўканія і яе жыхары: Успаміны з падарожжа па паўднёвых правінцыях Рэчы Паспалітай Чылійскай”. Пераклаў яе з іспанскай на польскую мову Ян Замастоўскі, карэспандэнт “Газэты Варшавскай” у Парыжы. Відаць, ён пабываў у Чылі і сустракаўся з аўтарам, бо ў прадмове параўноўвае паўднёваамерыканскія раўніны з “херсонскімі стэпамі” (такое мог напісаць толькі відавочца) і піша, што мае працу Ігната Дамейкі па мінералогіі, якую таксама намерваўся перакласці, але спалохала яго спецыфічная тэрміналогія.

Кніга пачынаецца з “Гістарычнага ўступу перакладчыка”, дзе гаворыцца пра лёс індзейскага племені араўканаў, якія доўга і адчайна супраціўляліся іспанскім заваёўнікам-каланізатарам. Гэтаму змаганню прысвечаны аднайменныя паэмы “Араўканія” іспанскіх паэтаў Эркіль і Асоры, драма Лопэ дэ Вэга (змест іх падрабязна пераказваецца). Сімпацты перакладчыка адназначна на баку араўканаў. Ён лічыць далёкую і свабодную паўднёваамерыканскую краіну ўзорам для сваёй заняволенай царызмам радзімы:

“Чылійскай рэспубліка належыць да самых спакойных і найлепей кіраваных ранейшых іспанскіх калоній, якія сёння заваявалі незалежнасць. Публіцысты тлумачаць такую незвычайную памысласць памяркоўнасцю ўладаў, развіццём гандлю і заможнасцю...”¹

На такіх жа пазіцыях стаяў і сам Ігнат Дамейка. Найперш ён падкрэслівае імкненне араўканаў да свабоды, незалежнасці, што тады было вельмі актуальным і для суайчыннікаў, землякоў аўтара. Прыгадаем, што кніга выйшла ў пераломны час: на самым пярэдадні адмены прыгоннага права, рэвалюцыйнага ўздыму, які прывёў да вызваленчага паўстання 1863–1864 гг. Таму вельмі актуальна гучалі словы Ігнаца Дамейкі пра адвагу араўканаў, якія адчайна змагаліся з захопнікамі і не аднойчы перамагалі: “Хаця іспанцам удалося на некаторых малых умацаваннях узяць знакі свайго панавання, араўканскі народ не перастаў быць незалежным і з пакалення ў пакаленне пераказваў славу сваіх продкаў, здабытую ў тых баях” (62).

Кніга нашага суайчынніка складаецца з трох частак. У першай, пад назвай “Фізічнае становішча і прырода краю, у якім жывуць араўканы”, апісваецца вонкавы выгляд краю, назву якому дала араўканія — стромкая і велічная сасна, падобная “на калону старажытнага храма”. Шышкі яе замянялі мясцовым жыхарам хлеб. Ігнат Дамейка любуецца прыгажосцю экзатычных мясцін. Яго апісанні сведчаць аб несумненным пісьменніцкім таленце аўтара. Возьмем для прыкладу вось гэта: “Дарога бяжыць уздоўж узараных схілаў, парослых карыцай і ляшчынай. Дзве пасмы ўзгоркаў, засеяных пшаніцай, ажыўленых жыллом індзейцаў, што агароджана пасярод яблыневых садоў, зялёных палёў і выпасаў, паніжаюцца на захад, у бок мора, і на ўсім гэтым схіле рассяяны хаты з агародамі і нязлічанымі платамі. Шырокае лугавіннае ўзвышша падзяляе гэтыя два ланцугі гор, пасярод якіх велічна плыве шырокая і цудоўная Царская рака, аколеная роўнымі нязвілістымі берагамі; удалечыні відаць мора і зрэдку самотныя скалы, а вышэй зруйнаваны ўжо два стагоддзі таму Царскі горад. На гарызонце, ад поўначы і ўсходу, пануюць шырокія вяршыні чорных гор” (101–102).

Падарожнік падрабязна апісвае таксама мясцовых жыхароў — іх жытло, агароды, палі. Доўгія і частыя гутаркі з аўраканамі пераканалі нашага земляка, што, наперакор распаўсюджаным тады меркаванням, па сваіх разумовых здольнасцях, гаспадарліваасці яны не ўступаюць еўрапейцам: “Нічога варварскага і дзікунскага не бачна ў тых мясцінах: дамы прасторныя і акуратна збудаваныя, народ працавіты, палі шырокія і добра дагледжаныя, жывёла ўкормленая, а коні адпаведныя, — усё гэта сведчыць пра памысласць і працяглы мір” (102).

¹ Domejko I. Araukania i jej mieszkańcy: Wspomnienia z podróży po Południowych prowincjach greszypospolitej Chilijskiej. Wilno, 1860. S. 17. Далей старонкі гэтага выдання ўказваюцца ў тэксце ў дужках.

Думка аб праве паўднёваамерыканскіх індзейцаў на свабоднае і заможнае жыццё (актуальнай яна была і для тагачасных беларусаў!) асабліва часта падкрэсліваецца ў другой частцы кнігі пад назвай “Маральны стан, у якім сёння прабываюць араўканы, іх звычаі і побыт”. Аўтару цяжка пра іх пісаць, бо, па-першае, мала сярод іх жыў і, па-другое, чуў пра іх многа прадуманага, дрэннага. Нібы яны ні ў што не вераць, аддаюць перавагу злomu. Аднак, пераканаўся аўтар, гэта не так. Вераць араўканы ў “Бога, стваральніка неба і зямлі і ў неўміручасць душы”. “... хаця пагружаны ў цемру і варварства, адчуванне неўміручасці ў іх такое жывое, такімі выразнымі выяўляецца колерамі, у веры іх столькі моцы і ўпэўненасці, што ў гэтым дачыненні часта пераўзыходзяць людзей цывілізаваных, у якіх рэлігійнае перакананне застыгла” (120). І толькі ў стане вайны араўканы пераўвасабляюцца: становяцца жорсткімі, помстлівымі.

Асабліва спадабалася Дамейку, што мясцовыя жыхары шануюць гаспадару (часам са шкодай для гаспадыні), лічаць недатыкальным яго жылло. “Іх дамы — нібы малыя дзяржавы, што карыстаюцца ўсялякай свабодай, незалежнасцю і ўшанаваннем у адносінах з іншымі — нібы яны сталіцы асобных нацый; усё ў іх залежыць ад акрэсленых законаў і старадаўніх абрадаў, а парог кожнай хаты так ушаноўваецца, як мяжа самага магутнага каралеўства” (131).

Шматлікія сустрэчы прывялі Ігната Дамейку да пераканання ў паўнацэннасці індзейцаў, іх падрыхтаванасці да грамадскага жыцця ў незалежнай Чылійскай рэспубліцы (аўтар, відаць, свядома ўвесь час называе яе рэч-паспалітай, нібы згадваючы пра тую “Рэч Паспалітую абодвух народаў”, што была падзелена паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй). Вось адзін з вывадаў: “Такім выглядае індзеец у сваім хатнім жыцці, на ўлонні міру і пры поўным суцішэнні сваіх азартаў. Падарожнік, бачачы яго ў такім стане і разважаючы пра сямейнае жыццё індзейцаў, яго заможнасць і выгоды, якімі ён карыстаецца, здаровы розум, разважлівасць, гасціннасць і ветлівае абыходжанне, ніяк не ўспрымае яго ані дзікуном, ані варварам — хутчэй прыйдзе ў галаву думка пра яго вышэйшасць у параўнанні з многімі народамі хрысціянскага свету” (139).

Адначасова вучоны бачыць у жыцці араўканаў і прыкметны рэгрэс. Гады прымусу, каланізацыі не маглі прайсці бяследна. Адышлі ў нябыт вогненныя тэлеграфы, “якія кансалідавалі народ, узнімаючы яго дзеля абароны хатніх ачагоў”. І, галоўнае, аслабела гістарычная памяць, часткова перапыніліся традыцыі. “Другім сімптомам упадку або, хутчэй, выгасання старадаўняй маральнай ідэі, якая натхняла гэты народ на мужнасць і надзвычайную стараннасць у абароне свабоды і незалежнасці краіны, з’яўляецца амаль поўнае паслабленне традыцыі і памяці пра колішнія вялікія дзеянні і гістарычны гераізм. Традыцыі, гэты святы скарб, сапраўднае нацыяналь-

нае багацце, крыніца неўміручага жыцця нацыі, заўсёды ўзнікалі ў адзінай святыні веры гераічных народаў старажытнасці, і заўсёды іх зберагалі святары і паэты. Нацыянальны дух, іх высакародная годнасць знікалі толькі тады, калі знікала вера і занядбоўвалі абрады, пакідаючы адкрытую прас-тору сафістам, палітыкам і прамоўцам” (154).

І далей: “Старадаўняя араўканская гордасць была прыгашана; забыгана хітрай іспанскай палітыкай, многія з правадыроў прызвычаліся прымаць кампліменты і падарункі — больш небяспечную зброю супраць іх грудзей, чым загартаванае жалеза кастыльскай шаблі. Прымірыўшыся з сённяшнім сваім становішчам, адны з іх бяруць нікчэмную плату ад сваіх ранейшых ворагаў, другія цешацца атрыманымі каптанамі ці лёстачкамі як прыкметамі сваёй паслабленай годнасці ці павагі...” (155).

Зноў жа: як гэта надзённа гучала і гучыць для беларусаў — і ў 1860 г. і цяпер.

У трэцяй частцы пад назвай “Прычыны, якія перашкаджаюць у цывілізаванні араўканскіх індзейцаў, і сродкі, што здаюцца найбольш адпаведнымі для дасягнення гэтай мэты” Ігнат Дамейка разважае, што трэба зрабіць у Чылі для прагрэсу краіны (парады лёгка дастасоўваліся і да зямель былога Вялікага Княства Літоўскага, у сталіцы якога нібы спецыяльна і была выдадзена кніга). Найперш гэта развіццё прамысловасці і гандлю, пракладка дарог (нават слова “транзіт” з’яўляецца) і аднаўленне разбураных гарадоў. Затым — маральнае, духоўнае, рэлігійнае абнаўленне. Аргументуючы свае вывады, аўтар імкнецца надаць ім тэарэтычнае абгрунтаванне, вызначае рысы паступальнага развіцця грамадства ўвогуле. І зноў многія палажэнні былі сугучныя з настроямі будучых паўстанцаў Кастуся Каліноўскага. Ігнат Дамейка, які толькі што лічыў, што араўканаў трэба і можна цывілізаваць толькі мірным шляхам (нават новых крэпасцей узводзіць нельга), раптам пачынае апраўдваць войны, узброеную барацьбу за вызваленне, высокую мэту: “Больш высакароднымі і ўзвышанымі з’яўляліся мэты, якімі кіраваліся нацыі, сапраўды заслужаныя для прагрэсу чалавецтва і маральнага развіцця іншых народаў — нават тады, калі раптоўная патрэба або дрэнна зразуметая ці імгненная экзальтацыя загадвалі ім выкарыстоўваць сілу. Уздым душы і думкі, моцнае *нацыянальнае перакананне* (тут і далей выдзелена мною. — А. М.), годнасць чалавека, яго маральнае шчасце ў гэтым і іншым жыцці, *любоў да свабоды* і неўміручых ісцін — вось такія былі *узвышаныя прычыны войнаў*; адным словам, вялікая цікавасць да сапраўднага прызначэння чалавека была адзінай стыхіяй *вялікіх дзеянняў* у народзе, у якога адзінай сілай і адзінай крыніцай натхненняў з’яўлялася рэлігійная вера і перакананне” (167).

Але тут жа, нібы спахапіўшыся, аўтар зноў пераконвае чытача, што араўканаў нельга “пераконваць” узброенай сілай. “Характар індзейцаў, калі

мы возьмем яго ў нармальным стане, г. зн. у стане міру, бо чалавек створаны для міру, а не для вайны, гэты характар, кажу, вызначаецца ветлівасцю, годнасцю, здольнасцю да найвышэйшай дабрачыннасці, гасціннасцю, схільнасцю да міру і парадку, любоўю да айчыны, дбайнасцю пра незалежнасць хатняга вогнішча, прадбачлівасцю, энергічнасцю, паважнасцю і наўнасцю ўсяго таго, што павінна ўпрыгожваць сапраўднага грамадзяніна.

Людзі падобнага гарту не паддаюцца перакананням зброяй, якая можа іх толькі вынішчыць або прынізіць, — а ў такіх выпадках заваяванне было злачыствам, здзейсненым коштам чылійскай крыві” (174). Толькі адкрытая і шчырая ў дачыненні да іх урадавая палітыка, толькі гаспадарчы прагрэс, рэформа нораваў і пашырэнне адукацыі здольны, лічыць аўтар, пераўтварыць Араўканію і адначасова захаваць “моц і гарт старадаўняга араўканскага характару”. Трэба ісці ў глыб сэрца чалавека, у патаемныя закуткі яго душы.

І яшчэ адна парада нашага суайчынніка чылійскім уладам, актуальная для беларусаў — і тады, і цяпер: чыноўнікам трэба ведаць араўканскую мову, “лепш яе вывучаць” (196).

Завяршаецца кніга артыкулам Міх. Б. (гэта несумненна віленскі гісторык Міхал Балінскі) “Звесткі пра жыццё і працы аўтара “Араўканіі”. Пра Ігната Дамейку, удзельніка паўстання 1831 г., палітычнага эмігранта, гаворыцца тут, зразумела, вельмі асцярожна: маўляў, аддаліцца з краю мусіў ён “у выніку неспадзяваных абставін”. Называюцца навуковыя працы нашага суайчынніка, з 1846 г. — прафесара універсітэта ў Сант’яга: “Elementos de Física experimental”, “Elementos de mineralogia”, “De mineralogia”, “Introduction al estudio de las ciencias naturales”. Гаворыцца пра шматлікія артыкулы ў парызскіх часопісах.

“Араўканія” Ігната Дамейкі несумненна мела для чытача вялікую пазнавальную каштоўнасць: расказвала яму пра невядомы народ, экзатычную краіну (апісанні падарожжаў тады былі ў асаблівай модзе). Але таксама несумненна, што ў кнігі быў вялікі выхаваўчы патэнцыял. Яна не магла не ўзбуджаць у тагачаснай моладзі грамадзянскую свядомасць, вызваленчыя настроі і тым самым рыхтавала глебу для паўстанцкага ўсплёску 1863 г. Ці не таму (прамых доказаў тут няма) царскія ўлады з такой падазронасцю і нават бояззю паставіліся да Ігната Дамейкі (яны чатыры месяцы затрымлівалі ў Гродне яго пашпарт), калі ён на схіле жыцця, у 1884 г., прыехаў на родную Навагрудчыну?! За сусветна вядомым вучоным сачылі так, нібы гэта быў небяспечны дзяржаўны злачынец.

ПЕРАПІСКА АДАМА МІЦКЕВІЧА І ІГНАТА ДАМЕЙКИ

Адам Міцкевіч і ўсе яго сябры-філаматы пакінулі багаты эпiстальерый, які з'яўляецца неацэннай крыніцай ведаў пра іх узаемаадносiны і творчасць, акалічнасцi асабiстага жыцця, пра гiсторыю фiламацкага руху і палiтычную гiсторыю тагачаснай Еўропы. Лiсты дапаўняюць творчасць, без іх немагчыма ўявіць напоўнiцу духоўнае жыццё людзей, чые лёсы ўпiсвалiся з вялікай лiтары ў лёс сусветнай навукi і лiтаратуры.

Ігнат Дамейка і Адам Міцкевіч. Стасункi іх жыццяў, іх перапіска — тэма вельмi аб'ёмная, каб умясцiцца ў межах нашага даклада, таму мы абмяжувемся лiстамi А. Міцкевіча да сябра і пастараемся сцiпла асвятлiць праблему ў звязку з галоўнай iдэяй фiламацкага руху і творчасцi яго прадстаўнiкоў: iдэяй т. зв. “краёвага патрыятызму”, з якога вырасталала магутная плынь пазнейшага нацыянальнага адраджэння.

Патрыятызм, любоў да айчыны, якую фiламаты паэтчычна лiчылі найдаражэйшай каханай, служэнне для дабра краю і на гэтым грунце самаадукацыя, самаўдасканаленне, паглыбленне ведаў, шчырае братэрскае сяброўства — вось тыя, як вядома, галоўныя прынцыпы, на якіх вырастаў фiламацка-фiларэцкі рух. Да яго крыху пазней за iншых далучыўся і Ігнат Дамейка, які прыехаў у 1816 г. у Вiльню на прыродазнаўчыя студыi пасля кляштарнай пiярскай школы ў Шчучыне. Даследчыкi ж мяркуюць, што стасункi сем'яў Міцкевічаў і Дамейкаў маюць больш даўняе паходжанне і што маладыя людзi, Ігнат і Адам, былі знаёмыя яшчэ ў школьныя гады¹. Так цi iнакш, у лiтаратуры адзначаецца, што найбольшую ўвагу Міцкевіч звярнуў на маладога калегу ўжо будучы ў Коўне. Незадоўга перад гэтым Дамейка быў прыняты ў “сцiслую гронку фiламатаў”, якія пiсалi частыя рапарты Міцкевічу аб Шпiцу, Куцу, Жэгоце (Szpicu, Kucu, Żegocie) — так называлi Дамейку калегi. Дзве першыя сяброўскія мянушкi І. Дамейкi неак самi сабой зниклi ў пазнейшы час. Жартоўная ж фiламацкая мянушка Жэгота на ўсё жыццё засталася прыналежнай Дамейку, яе выкарыстоўваў у сваёй карэспандэнцы да сябра і А. Міцкевіч, звяртаючыся ў прывiтальнай частцы сваіх эпiсталаў як “mój kochany Ignacy”, так і “Miły Żegoto”, “Kochany Żegoto”. І. Дамейка з'яўляецца і героем III часткi мiцкевічаўскіх “Дзядоў” у эпiзодах, калi ў лiстападзе 1823 г., падзялiўшы лёс сяброў, той апынуўся ў мурэх базыльянскага кляштара, перамененага ў вязнiцу. Там ужо былі Міцкевіч і iншыя. Фiламацкi перыяд, калi яшчэ сябры былі разам і не паўставала неабходнасць лiставання, закончыўся, як вядома, разгромам і ссыл-

¹ Szwajcerowa A. Ignacy Domejko. Warszawa, 1975. S. 31.

кай філаматаў. Дамейка атрымаў т. зв. “хатнюю высылку” ў Заполле, аднак адчуваў сябе там як у заключэнні. Як піша польская даследчыца, “эпілог філамацкай дзейнасці зрабіў дарэмнымі намеры і планы Дамейкі. Цяпер не магло быць і гаворкі аб працягу вучобы ані ў Варшаве, ані ў Берліне, ані ў Пецярбургу. Асуджаны на запольскія задворкі, ён распачаў шасцігадовы перыяд фальваркавых заняткаў”².

Стан духу сябра, які нудзіўся вясковым жыццём і цяжка перажываў гэтую ўнутраную ссылку, добра адчуў Міцкевіч у першым сваім лісце да Дамейкі з Рыма ў чэрвені 1830 г. За плячыма ў Міцкевіча ўжо была расійская ссылка: адэскае свецкае жыццё і падарожжа па Крыму, бляск імправізацый у маскоўскіх і пецярбургскіх салонах і фантастычны, амаль немагчымы выезд з Расіі. Крымскі пілігрым стаў пілігрымам Еўропы, вечным выгнанцам, аднак філамацкаму сяброўству і патрыятычнай адданасці роднаму краю нішто не магло перашкодзіць — ні адлегласці, ні драматычныя перыпетыі жыцця. Усё гэта знаходзіць выйсце і водгук у лістах, дзе адлюстроўваюцца колішнія іх філамацкія прынцыпы і сярод іх самы важны: “Miłość ojczyzny”.

Літва, радзіма, родны край, дзеля дабра якога філаматы меліся несці “gorliwą służbę”, стае цяпер адной з найгалоўнейшых тэм і матываў перапіскі, аб чым ужо сведчыць першы ліст Міцкевіча да Дамейкі — пралог да вялікай эпістальнай аповесці.

“Я зноў у Рыме. Амаль чула з ім павітаўся, не тое што ў першы раз. З усіх замежных гарадоў Рым адзіны мог бы мяне назаўсёды затрымаць... — паведамляе Міцкевіч свайму зануджанаму хатняй бяздзейнасцю сябру і піша далей аб сваіх планах. — Вось жа нейкі капрыз гоніць мяне з Рыма да Швейцарыі, хоць я павінен яшчэ заставацца тут. Наведаю стэпы, праз якія толькі летась праехаў, а потым альбо ў Парыж, альбо хутчэй за ўсё вярнуся на зіму назад у мілы Рым, з надзеяй і цябе тут пабачыць. Мусіць, ты там дужа занудзіўся, калі ўпікаеш нас у тым, што так чула ўспамінаем Літву. Май на ўвазе, што калі я мару пра Літву, думаю асабліва толькі аб некаторых месцах, аб некаторых асобах, да якіх ніколі не перамяню сваіх адносін, астатняе люблю толькі пачуццём хрысціянскім і грамадзянскім, як айчыны край. Каб я калі-небудзь вярнуўся ў Літву, не жадаў бы завесці ніякіх новых знаёмстваў, падтрымліваў бы адносіны, сам ведаеш, з якой малой колькасцю асобаў”³. Да той “невялікай колькасці асобаў”, безумоўна, належала Марыля Верашчака-Путкамер, і матыў Марылі таксама прысутнічае ў лістах, прынамсі ў перапісцы 30-х гг., як важкі штрых духоўнай далучанасці да пакінутай бацькаўшчыны. У тым жа лісце паведамляецца: “Не

² Szwajcerowa A. Ignacy Domejko. S. 43.

³ Mickiewicz A. Dzieła. Warszawa, 1955. T. 14. S. 539–540.

маю слоў удзячнасці за твой ліст, за навіны аб нашых знаёмых. Калі хочаш зрабіць мне вялікую, найвялікшую прыемнасць, дзяліся са мной і далей падобнымі навінамі. Я паслаў сувеніры для пані Верашчакавай і для панны Марыі, для кожнай па ружанцу. Тыя ружанцы былі асвечаны самім папам. Паведамі, ці дайшлі яны, я дасылаў іх праз Пецярбург...”⁴

Такім чынам, мы бачым, як натуральна ў лістах да І. Дамейкі акрэсліваюцца дзве асноўныя тэмы, цесна злучаныя паміж сабой:

1) тэма пілігрыма — падарожнага ў Сусвеце, які спалучае ў сабе дзве іпастасі — палітычнага выгнанца і “турыста”;

2) тэма Літвы — Айчыны, да якой адчуваецца пастаяннае пакутлівае настальгічнае пачуццё.

Сюжэт далейшых падзей, адлюстраваны ў перапісцы, разгортваўся наступным чынам. І. Дамейка, які прымаў актыўны ўдзел у паўстанні 1831 г., пасля яго разгрому стаў перад выбарам, вяртацца на Літву ці не. Раіўся аб гэтым з Міцкевічам. У сваім адказе з Познані 2 студзеня 1832 г. Міцкевіч выказвае смутак, што былі яны амаль побач, але яшчэ не здолелі сустрэцца, а далей дзеліцца сваімі меркаваннямі наконт сумненняў сябра: “Тваё жаданне вярнуцца не дужа разумею, але не ўмею ганіць альбо радзіць. Праз столькі год бадзянняў я ўжо прывык да цыганскага жыцця, але разумею, якім яно можа быць цяжкім для тых, хто пачынае. Аднак вярнуцца, бачыць, што там робіцца! Зрэшты, рабі, як Бог цябе натхніць”⁵. І зноў усплёск пачуццяў, звязаных з Марыляй, а праз яе — настальгічна-роспачны акорд па Літве: “Твой даўні маркотны ліст атрымаў у Рыме. Там было колькі слоў ад Марыі. Ubачыўшы яе почырк, я так расчуліўся, што плакаў, як дзіця. Тое быў першы плач пасля развітання з Чачотам і Занам. Ніколі нам ужо больш не ўбачыцца. Але скажы ёй, што яна заўсёды мае ў маім сэрцы куточак, з якога ніхто яе ніколі не адсуне і дзе ніхто яе не заменіць”⁶.

Як вядома, не даверыўшыся амністыі, Дамейка атрымаў пашпарт на выезд у Францыю і таксама стаў на шлях пілігрымства. У Дрэздэне ён спаткаўся з Міцкевічам, затым, у новым шчырым вітку сяброўства, яны жылі ў Парыжы да 1838 г., разлучаючыся на непрацяглы час вандровак. Гэтыя пяць гадоў парыжскага жыцця надзвычай зблізілі іх. У 1834 г. Ігнат быў сведкам шлюбу Міцкевіча з Цэлінай Шыманоўскай, атрымаўшы напярэдадні пісьмовае запрашэнне, а хутчэй паведамленне ў катэгарычна-жартаўлівым тоне: “1834. 21 ліпеня, Парыж. Пане Ігнаце, заўтра мой шлюб. Ты мусіш апрануць фрак і прыйсці а палове дзевятай раніцы да Зана, а з ім а дзевятай у Валоўскіх, адкуль мы адпраўляемся на цырымонію. Не кажы нікому пра тое і памятай не спазніцца”. І пастскрыптам красамоўны: “Сёння ў па-

⁴ Mickiewicz A. Dzieła. T. 14. S. 539–540.

⁵ Тамсама. Т. 15. С. 7.

⁶ Тамсама.

нядзелак 21, заўтра аўторак 22”⁷. У Парыжы Міцкевіч знайшоў у Ігнату Дамейку шчырага адданага сябра, якому аднаму даручаў перапіску сваіх рукапісаў, у якім знаходзіў душэўны водгук і падтрымку. Асабліва гэта адчуваецца, калі Міцкевіч у 1833 г. выбраўся ў вандроўку ў Швейцарыю і на поўдзень Францыі дзеля ўратавання і ўмацавання здароўя таленавітага, зга-саючага ад сухотаў маладога польскага паэта Стэфана Гарчыньскага, рукапісы якога ў той час А. Міцкевіч апрацоўваў і рыхтаваў да друку. Лісты Міцкевіча са Швейцарыі ў 1833 г. да І. Дамейкі напоўнены клопатам пра Стэфана, асабістай знямогай ад невыноснага душэўнага і фізічнага напружання і неабходнасцю адчуваць надзейнае сяброўскае плячо. У гэты час у Парыжы Дамейка перапісвае для Міцкевіча “Пана Тадэвуша”. “Каханы Жэгота... Ці перапісваеш Тадэвуша? Стэфану было крыху лепш, і я перапісаў з горам папалам песню чацвёртую, але далей! Не ведаю, калі пачну, бо я зусім з ног звалены...”⁸ — піша Міцкевіч з Жэневы 12 жніўня 1833 г. Выказваннем удзячнасці Міцкевіча да сябра стаў намер пачаткова назваць паэму “Пан Тадэвуш” “Жэгота”. Даследчыкі таксама адзначаюць, што ў гэтым творы шмат алюзій, звязаных з асобай Жэготы (Дамейкі) і яго атачэннем⁹.

Тым не менш, Дамейку ў Парыжы было няпроста з самавызначэннем. Ён адчуваў сябе “не жаўнерам, не вучоным, не земляробам, не рамеснікам, звыклым да спакойнага жыцця”¹⁰. Спосаб самасцвярджэння І. Дамейка знайшоў у навуцы, зрабіўшыся навучэнцам Горнай школы ў Парыжы. Стаў часта бываць у геалагічных вандроўках па Францыі і ў 1837 г. атрымаў прапанову стаць прафесарам хіміі і металургіі ў Чылі. Аб гэтым, дарэчы, і паведаміў яму ў лісце ад 4 кастрычніка 1837 г. з Парыжа менавіта А. Міцкевіч, калі той чарговы раз быў ў экспедыцыі ў капальнях Францыі ў пошуках жалезнай руды. “Ці ведаеш, што табе аддаюць амерыканскія шахты?” — пытаецца А. Міцкевіч¹¹ і падрабязна паведамляе акалічнасці запрашэння Дамейкі ў Чылі. Тэрмін выезду быў назначаны на снежань 1837 г., і Дамейка, відавочна, выехаў неадкладна, бо наступны ліст Міцкевіча ад 14 чэрвеня 1838 г. гаворыць аб тым, што яго адрасат ужо зведвае сваю “другую айчыну і новую гаспадарку”. З гэтага часу лісты Міцкевіча да сябра, адзеленага акіянам не толькі ад улюбёнай далёкай Літвы, але і ад Парыжа, становяцца больш аб’ёмнымі. Ён дзеліцца не толькі навінамі “з краю”, але і навінамі аб эміграцыі, падрабязна паведамляе аб сваім жыцці, дзе часта былі цяжкасці і смутак. Хвароба жонкі і дзяцей, праблемы з уладкаван-

⁷ Mickiewicz A. Dzieła. T. 15. S. 126.

⁸ Тамсама. С. 92.

⁹ Szejczerowa A. Ignacy Domejko. S. 80.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Mickiewicz A. Dzieła. T. 15. S. 198.

нем на працу, разлады ўнутры эміграцыі, складанае выбуховае палітычнае становішча Еўропы і, безумоўна, радзіма, цяжкі стан яе гістарычнага нябыту, — усё гэта пераплятаецца, перажываецца і апісваецца ў лістах, ствараючы іх своеасаблівую дынамічную эпістальную фэбулу.

“Парыж. 1839. 7 студзеня.

Каханы Жэгота [...] Чытаючы твае лісты з Какімба, пераканаліся мы [...], што табе там лепей, чым нам тут, бо тут нас атачае стэп маральны без канца, а на дарозе маем цяжкія пераправы.

Я дазнаў розных няшчасцяў. Быў у Швейцарыі, стараючыся там аб месцы ў акадэміі ў Лазане. Месца атрымаў вельмі добрае, але тымчасам атрымаў вестку, што жонка хвора. Знаходжу кансіліум дактароў пры жонцы, і другі кансіліум пры сынку малым...” У тым жа лісце парады сябру: “Табе раю сядзець у Какімба, пакуль не надаець, тымчасам, можа, якая засвеціць надзея. Пішы свае падарожжы. Ты першы з землякоў, які пусціўся ў такую далёкую вандроўку і ты чалавек пісьменны. Тваё падарожжа будзе архіцікавым. Не раз задумваўся над тым, як жа нас лёс з малога нашага брацтва літоўскага раскідаў і якія ж могуць быць дзённікі падарожжаў па Кітаях, Арэнбургах, Сібіры, Амерыцы, а хто ведае яшчэ, што нас далей чакае”¹².

Штораз у лістах да Дамейкі Міцкевіч згадвае сяброў-філаматаў: Зана, Чачота, Малейскага, Яжоўскага, Петрашкевіча і інш. У маі 1839 г. паведаміў аб змове Шымона Канарскага, які быў выяўлены на радзіме, а ягоны арышт пацягнуў шматлікія рэпрэсіі. Дадаваў як рэзюме: “Бачыш сам, якія ў нас тут беды і зблізку і здалёк. Няма чаго спяшацца ў Еўропу”¹³.

Цікава змяняецца прывітальны зварот Міцкевіча: замест звыкллага “Каханы Ігнаце” або “Мілы мой Жэгота” з’яўляецца падкрэслена паўднёва-амерыканскі каларыт: “Каханы Сіньёр Дамінга”, або жартаўлівы: “Мілы мой дон Літвіна дэ Какімба”. Новае адценне набывае настальгічная пілігрымская тэма: “Лазана, 11 жніўня 1839. ...Горад Лазана зрэшты досыць нудны. Лазанцы да нас прыхільныя, і нам было б тут добра, калі б мы маглі прызвычайціцца да гэтай чуднай зямлі. Але дарэмна, мы як цыганы, усюды госці. ...Я ў Лазане такі ж абасоблены, як ты ў Какімба, толькі крыху бліжэй да сваіх. Разумею дасканала тваю тугу! Калі будзе невыносна цяжка, пакінь ім сваю лабараторыю і рэціруйся да нас... Тымчасам пішы сваё падарожжа і нават, як табе раіў, патроху гісторыю Паўднёвай Амерыкі [...] Пішы так, каб у краі можна было выдаваць”¹⁴. Вось і ў гэтым клопаце аб выданні падарожжаў Дамейкі менавіта “ў краі” — даніна філамацкай этыцы, прагненне “горлівай службы на дабро айчыны і краю”. Як вядома, І. Дамейка і

¹² Mickiewicz A. Dziela. T. 15. S. 248–249.

¹³ Тамсама. С. 268.

¹⁴ Тамсама. С. 280.

стаў аўтарам знакамітага, досыць аб’ёмнага твора “Маё падарожжа (успаміны выгнанца)”¹⁵, які ахоплівае перыяд з 1830 па 1888 г.

У лісце ад 15 лютага 1840 г. з Лазаны Міцкевіч апісвае поспех сваіх лекцый і жыццё ў прыгожым доме, і раптам праз усё гэта прарываецца зноў адчай выгнанца: “Туга па Літве на мяне не раз напаўзае цяжкая, і бесперапынна сню Навагрудак і Туганавічы. Табе мусіць быць яшчэ тужлівей”¹⁶.

Лісты Міцкевіча 1842–1843 гг. выразна адбіваюць духоўны ўплыў на яго Анджэя Тавянскага, хаця змест гэтых лістоў гаворыць аб тым, што Міцкевіч аддаецца містыцы не болей, чым тое мэтазгодна на грунце хрысціянскага веравызнання. Міцкевіча немагчыма папракнуць у сектанцтве, хоць ён і піша пра таемнае “кою”, аднак яго душэўныя памкненні не парушаюць хрысціянскага ідэалу, а толькі выдаюць у ім неабсяжную ў парываннях і адчуваннях Бязмежнага паэтаву душу.

Цікавы заключны этап перапіскі сяброў-філаматаў. Ліст А. Міцкевіча з Парыжа ў кастрычніку 1849 г. адлюстроўвае стан расчараванасці пасля “вясны народаў” у Еўропе. Вызваленчыя паўстанні, што пракаціліся па многіх краінах і ў якіх прымаў удзел Міцкевіч, дбаючы аб вызваленні “Рэчпаспалітай-айчыны”, скончыліся паражэннем. У Еўропе запанавала рэакцыя. “Мой каханы Ігнацы. Пішу да цябе ў цяжкім часе з асяродка імглы і буры. Неблаславенства Божае ўсцяж над намі і над нашай Айчынай. А мы ўжо страцілі нават права скардзіцца...”¹⁷ У канцы ліста распач саступае месца ўпэўненасці, што “трыумф злога тут не з’яўляецца канчатковым. Праўда не загіне, і тое добрае, што засталася ў нашых душах, дачакаецца хвіліны адраджэння. Без моцнага ўціску ані Польшча, ані Францыя не адчулі б ніколі прагі да вышэйшага і лепшага жыцця”¹⁸. У гэтых словах нібыта прадчуванне і будучага лёсу Беларусі.

У канцы 1850 г. Міцкевіч віншаваў сябра за акіянам з нагоды яго жаніцьбы. І яшчэ ў адным лісце ад 26 чэрвеня 1853 г. паведамляў сумную навіну аб смерці на радзіме іх агульнага старога сябра-філамата Яна Чачота. Такімі былі апошнія нярадасныя весткі з Літвы-айчыны, сувязі з якой усё больш і больш абрываўліся, пераставалі трымацца нітачкамі жыццяў былых папличнікаў-аднадумцаў, раскіданых па ўсім свеце.

Такім чынам, перапіска сяброў-філаматаў А. Міцкевіча і І. Дамейкі з’яўляецца як бы духоўным працягам іх сяброўства, сведчаннем вернасці філаматкім ідэалам, патрыятычнаму служэнню айчыне. Вобразы пілігрымаў-выгнаннікаў, выдаленых са сваёй нарачонай айчыны, паўстаюць з эпіста-

¹⁵ Domeyko I. Moje Podróże: Pamiętniki wygnańca. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962–1963. Т. 1–3.

¹⁶ Mickiewicz A. Dzieła. Т. 15. S. 312.

¹⁷ Тамсама. Т. 16. С. 398–399.

¹⁸ Тамсама. С. 400.

лярнай спадчыны як вобразы, з аднаго боку, героіка-легендарныя, з другога боку, безвыходна-трагічныя. Але ў гэтым смутку па мінулым і рэчаісным роднага краю заўжды былі промні іх рамантычнай Надзеі на яго будучае адраджэнне.

Уладзімір Мархель

ДАМЕЙКА ВА ЎЯЎЛЕННІ І СВЕДЧАННЯХ КАРАТЫНСКАГА

Вінцэсь Каратынскі, народжаны ў вёсцы Селішча ў 1831 г., праз амаль трыццаць гадоў пасля Ігната Дамейкі, прысвяціў свайму славутаму земляку тры артыкулы-нарысы. Іх ён змясціў з інтэрвалам у шэсць і сем гадоў на старонках польскай перыёдыкі — “Tygodnik Ilustrowany”, “Kłosy”, “Kronika Rodzinna”. Акрамя таго, ён апублікаваў з уласнай прадмоваю адрасаваны яму ліст Ігната Дамейкі. Калі ўлічыць, што імя выдатнага вучонага Каратынскі згадваў яшчэ і ў гістарычна-краззнаўчым нарысе “Карціны з берагоў Нёмана” і што паміж першым (1871) і апошнім (1887) яго матэрыялам, прысвечаным Дамейку, ляжыць шаснаццацігадовы прамежак часу, то можна без вагання зазначыць: увага беларускага паэта да знакамітага земляка была натуральнай і змястоўнай, бо зыходзіла з унутранай патрэбы і забяспечвалася асабістай ініцыятывай.

Надрукаваўшы артыкул “Ігнат Дамейка” ў ліпеньскім нумары “Tygodnika Ilustrowanego” за 1871 г., Вінцэсь Каратынскі, па сутнасці, паклаў пачатак дамейказнаўству ў польскіх перыядычных выданнях.

Невядома, якімі крыніцамі ці матэрыяламі карыстаўся паэт, калі рыхтаваў свае нарысы да друку, але не выпадкова, відаць, прыняўшы спачатку дату нараджэння Дамейкі 22 студзеня 1802 г., ён пасля памяняў яе на 22 жніўня 1801 г. У астатнім жа аўтар артыкулаў-нарысаў прытрымліваўся аднолькава-адпаведных біяграфічных звестак — вучобы, працы, эміграцыі ў Еўропу, ад’езду ў Паўднёвую Амерыку і грамадска-навуковай дзейнасці Дамейкі ў Чылі. Будучы знаёмым з Дамейкавай кнігай “Араўканія і яе жыхары”, перакладзенай на польскую мову і выдадзенай у Вільні ў 1860 г., Каратынскі не мог не захапіцца пазіцыяй свайго вялікага земляка ў дачыненні да араўканаў, які прапаноўваў “прыручаць, а не заваёўваць індзейцаў..., выходцаў іх рэлігійна і інтэлектуальна”. “У гэтым голасе высакароднага сэрца і настойлівага палітычнага розуму, — заўважае Каратынскі, — адкрываецца яшчэ адзін бок характару Дамейкі... Чалавек гэты шырокай навукі, заслугі і славы, зусім не метафізік матэрыялізму, які карыстаецца прыродазнаўчымі навукамі для кратовага падкопу пад грамадскі лад”.

Гэтую думку Каратынскі паглыбіў у апошнім сваім нарысе “Ігнат Дамейка ў Варшаве”, змешчаным у “Kronice Rodzinnej” у 1884 г. “Самай глыбокай і самай выразнай рысаю ўсяго жыцця Ігнаца Дамейкі, — пісаў паэт, — было тое, што навука не аддаляла, а набліжала яго да Бога, і чым глыбей ён апускаўся ў яе падземелле, тым вышэй узносіўся духам у блакіты”. Несумненна, выказванне было вынікам і роздумаў, і асабістага знаёмства з выдатным вучоным.

Перад тым быў яшчэ адзін нарыс, пра які Адам Плуг пісаў наступнае: “Партрэт Дамейкі і шырокі жыццяпіс, накіданы ўдзячным і вопытным пяром Каратынскага на аснове каштоўных матэрыялаў, дадзеных яму Адынцом, мы падалі ў “Kłosach” восем гадоў таму” (на самай справе ў 1884 г. мінула 7 гадоў з часу публікацыі таго нарыса).

Названы нарыс Каратынскага раскрыў грунтоўную дасведчанасць аўтара ў гісторыі філамацкага руху, яго разуменне іх грамадзянскага подзвігу, уменне цаніць гэта і здольнасць усведамляць пераемнасць пакаленняў.

Вінцэс Каратынскі ведаў, што Ігнат Дамейка быў правобразам Жэготы ў Міцкевічавых “Дзядях” і што вялікі навагрудчанін, для якога будучы грамадзянін Чылі перапісваў начыста “Пана Тадэвуша” ў Парыжы, меўся назваць гэтую паэму “Жэгота”, і што асобныя мясціны, апетыя ў ёй, былі бліжэй да Карэліч, чым да Навагрудка, і шмат іншага.

Былы памочнік-сакратар Уладзіслава Сыракомлі вельмі хваляўся за Дамейку ў час яго прыезду ў Варшаву, бо не ведаў, на якой мове той загорыць, сумняваюся, ці будзе славыты зямляк пасля доўгіх гадоў знаходжання ў Лацінскай Амерыцы карыстацца той моваю, якая бытавала ў філамацкім асяродзі і пазней на гістарычнай Літве, на яго радзіме — Навагрудчыне. “Дамейка на Венскім вакзале ў Варшаве выступіў не толькі на польскай мове залатога веку Жыгімонтаў, — пісаў Каратынскі, — але і з тым навагрудскім акцэнтам, з якім размаўлялі Іахім Храптовіч, Тадэвуш Рэйтан, Міцкевіч і Кандратовіч. Розныя па ўзросце, публічнай працы, заслугах, Ліцвіны пазналіся адразу пасля таго наднёманскага дысканту, які гучаў у вуснах аўтара “Пана Тадэвуша”. Пераканаліся, што паэма, дагледжаная ў свой час Дамейкам у Парыжы, толькі з такім акцэнтам можа гаварыць пра Літву: “Ты як здароўе...”

Акрамя таго, Каратынскі адзначыў, што “варшаўскія літаратары і журналісты ў атачэнні заслужаных дзеячаў на розных арэнах грамадскай працы ўручылі Ігнату Дамейку лаўровы вянок як ушанаванне “пестуна нацыянальнага дабрачынства і гонару сярод чужых народаў”. Між тым, ён сам удзельнічаў у паднясенні таго вянка. Пра гэта сведчыць Адам Плуг (Антон Пяткевіч), які ў сваю чаргу прызначае, што ён прачытаў верш, прысвечаны І. Дамейку, але не прыводзіць яго. Затое В. Каратынскі працытаваў гэты верш амаль цалкам:

Хоць пад небам халодным, пахмурным краіны
Гадаваць немагчыма кустарнік лаўровы,
Мы знаходзіць пад ім, аднак, можам расліны,
Калі трэба ўшаноўваць вянкамі галовы.
А чыя найбольш варта такой пашаноты
За тваю, дарагі госьць з далёкага свету,
Дзе шчаслівы наш гонар, айчынныя цноты
Між чужынцаў пранёс ты праз доўгія леты?
За тваю, Тамаша друг адданы і Яна,
Эдуарда, Адама і цэлай Плеяды
Прамяністай, якая ад Бога прыслана,
Каб айчыннаю славай ясніць далягляды,
Запаліўшы святы Зніч на родным алтары,
Зніч любові й ахвяр, і з яго палымнення
Іскры ўжо з пакалення пайшлі ў пакаленне.

(Пераклад Уладзіміра Мархеля)

Думаецца, пад словамі і вобразамі гэтага твора, які можна лічыць одаю, Вінцэсь Каратынскі паставіў бы і свой подпіс.

Восенню 1886 г. Вінцэсь Каратынскі атрымаў ліст ад Ігната Дамейкі. Вучоны адправіў яго з вёскі Жыбуртоўшчына ў Слоніўскім павеце, дзе нейкі час жывіў пасля вяртання з-за акіяна. Дамейка дзякаваў свайму земляку, варшаўскаму журналісту, за дасланыя матэрыялы пра Адама Міцкевіча і дзяліўся ўражаннем ад знаёмства з іх зместам. Ён цалкам прымаў аргументацыю Каратынскага на карысць таго, што Міцкевіч нарадзіўся ў Навагрудку, лічыў сапраўднай заслугаю свайго адрасата тое, што ён “знайшоў, захаваў і апублікаваў метрыку хрышчэння” іх вялікага земляка і іншыя “каштоўныя памяткі”, звязаныя з яго жыццяпісам. Міцкевіч збліжаў іх і выводзіў на шлях узаемаразумення.

Міхась Маліноўскі

ІГНАТ ДАМЕЙКА І БАРАНАВІЦКАЯ ЗЯМЛЯ

У кнізе “Мае падарожжы” вялікі сын нашай зямлі і славыты чыліец Ігнат Дамейка напісаў: “12 верасня, пасля ўрачыстасцей з нагоды нараджэння Н. Дзевы і перамогі пад Венай пакінуў дом дачкі і зяця майго. Правялі мяне да Сачывак, а адтуль у Баранавічы, дзе, сеўшы ў цягнік, паехалі позна ўвечары ў Варшаву”. Гэты пераклад з польскай мовы спецыяльна па маёй просьбе зрабіў журналіст Здзіслаў Сіцька. Так, апошні дзень на Беларусі Ігнат Дамейка правёў у Баранавічах цяпер гэта, як мы ведаем, восьмы па колькасці жыхароў горад у нашай краіне, калісьці ён нават быў абласным горадам. Па нейкіх акалічнасцях нашага жыцця Баранавічы зняслаўлены трыма славытымі пісьменнікамі. Вялікі яўрэйскі пісьменнік Шолам-Алей-

хем так “увекавечыў” мясціну: “Каб ёй згарэць, гэтай станцыі Баранавічы!” Вялікі рускі пісьменнік Аляксей Талстой таксама нядобра адгукнуўся пра Баранавічы. Беларускі вучоны-літаратуразнаўца і паэт Алег Лойка ў сваёй паэме “На залатым перазвоне” на ўсю рэспубліку так напісаў:

Ды Баранавічы я не люблю,
Ну а як бы вы іх любілі?
Па рублю, па рублю, па рублю
З нас за кожны тут сідар лупілі.

Я раздумаў над усімі гэтымі словамі і прышоў да высновы, што нездарма яны так апісаны. У Баранавічах як нідзе не шанавалі і не шануюць сваіх вялікіх і годных людзей.

Сачыўкі. Што аб іх пісаў у сваіх падарожных нататках Дамейка? Руплівы беларускі энцыклапедыст, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Якуб Якубоўскі склаў спіс усіх населеных пунктаў Баранавіцкага раёна па алфавіту і па сельскіх саветах. І трэба адзначыць, што такога пасялення сёння на Баранавіччыне не існуе.

13 жніўня 1884 г. І. Дамейка запісаў: “Пад вечар пад’язджалі мы з панам Антоніем пад Сачыўкі. Тут, калі я быў малы, жыла мая бабка Анцута з Валадковічаў. Добра помню (мне ж тады было гадоў сем) багатую панскую сядзібу, безліч гасцей, якія з’ехаліся на свята, да дня святой Ганны, на Сталовіцкі кірмаш. Як цяпер помняцца шумныя імяніны, на якіх тры Марылькі, мае дваюрадныя сёстры — Верашчака (старэйшая Марыля), Залэнская (паходжаннем з Касцюшкаў) і родная сястра, — трымаючы доўгую гірлянду з руж і язіну, спяваюць перад расчуленай бабуляй. Потым, калі пасля яе смерці жыў тут мой дзядзька Станіслаў Анцута (брат асабістага сакратара Станіслава Панятоўскага, брата караля), мы з маткай прыезджалі сюды на храмавае свята да Божай Маці Сталовіцкай. Мы гулялі тады пад старымі ліпамі, якія цяпер — я ўбачыў іх здалёку — вабілі мяне да сябе. Потым, пасля смерці дзядзькі, жыла тут мая маці, тут гулялі мы вяселле дзвюх маіх сясцёр і брата Адама, тут і развітаўся я назаўсёды з маткай, апошні раз пацалаваўшы ёй рукі (было гэта ў красавіку 1831 года), — праз год яе не стала”. Якія паўсталі перад намі імёны, якая повязь роду Дамейкі з славытымі і слыннымі прозвішчамі Беларусі! Як бачна, Баранавіцкая зямля, як і Карэліцкая, родная для Ігната Дамейкі: на Баранавіччыне адышла ў нябыт яго маці, а Марыля Верашчака творамі, прысвечанымі ёй, азалаціла сусветную літаратуру.

Вернемся да слоў Дамейкі: “Галава мая поўнілася думкамі і ўспамінамі, я кідаў вачамі ва ўсе бакі. Ужо відаць былі вялікія белыя вежы Сталовіцкага касцёла, статкі кароў, што пасвіліся каля лянявай Шчары на шырокай даліне. Удалечыні адкрывалася вёска Крошын, вятрак на ўзгорку. І вось з-за цёмных вольхаў паказаліся сачыўскі маёнтак, палешаны, але не зменены”.

Далей ідуць успаміны пра бесклапотнае і шчаслівае дзяцінства і пра гасцяванне ў былым дзіцячым прытулку. Тут ужо гаспадарыў родзіч Язерскі.

Па дакументах 1889 г. Язерскі Эдуард Мартынавіч быў шляхціцам, рыма-католікам, меў маёнтак Сачыўкі з 287 дзесяцінамі зямлі. Як бачна, гэта быў заможны гаспадар. Усё ж у Ігната Дамейкі засталася ад Сачывак і нейкая прыкрасць, і звязана яна з наведваннем мясцовых могілак. Адразу ж скажу, што ні ў расійскія, ні ў польскія, ні ў савецкія часы ў беларусаў усё ж не былі выпрацаваны належныя адносіны да магіл сваіх продкаў. У нас дасюль няма беларускіх могілак. Ёсць рускія, польскія, яўрэйскія, татарскія, нямецкія, французскія, турэцкія, шведскія... але няма родных. Прычына тая, што толькі ў аднаго народа ў Еўропе так і не існавала рэлігіі, якая з'яднала б народ у адно, таму і па рэлігіі і па самасвядомасці таго ж Дамейку адносім да палякаў...

Пра магілы, занядбаньня і пакінутыя, маці і дзядзькі Міхала Ігнат Дамейка напісаў: “Магілы ж пазарасталі муравой ды пустазеллем...” Сёння няма і гэтага. Яны знішчаны пры будаўніцтве “алімпійкі” — дарогі Брэст – Мінск – Масква.

Працтуем яшчэ пра Сачыўкі, каб адчуць асаблівы водар гэтай мясціны: “Адразу папалудні пачалі зблізку і здалёку з’езджацца госці: Рдултоўскія, Верашчакі, Анцуты, сівы Тамаш Булгак з жонкай, якая тройчы ездзіла з мужам у выгнанне ў глыбіню Расіі і тройчы яго выратаўвала, далей — Кабылінскія, Слізні, Завадскі з Крошына, унук паланэцкай Антаніны Радзівіл, Абламовічы з Нясвіжа і многа іншых шаноўных грамадзян і дам. Іх імёны нагадвалі пра колішні навагрудскі сеймік 1819 года і пазнейшыя, сярод якіх і апошні — 1827 года, бо гэта былі сыны і ўнукі тых, што калісьці вадзілі рэй у павеце”.

Наведаў Ігнат Дамейка ў сваіх падарожжах па родных мясцінах і Крошын, у якім ён быў і ў свае дзіцячыя і юнацкія гады. Пра гэтае мястэчка, мне здаецца, не трэба шмат гаварыць, яно на вуснах кожнага свядомага беларуса. Але працываваць славутага земляка мне хочацца: “У дзесяць гадзін раніцы ў Крошыне чакаў нас на імшу ксёндз у касцёле, пры якім пахавана мая сястра Язерская. Імша была жалобная. Пасля імшы пайшлі мы пакланіцца магіле маёй сястры, а потым — мураванай грабніцы сям’і Завадскага, дзе ляжаць яго бабка Юрага з Радзівілаў, матка і жонка, ад якой засталіся два прыгожыя хлопцы. Ласкавы гаспадар запрасіў мяне і Адынца, каб мы на памяць недалёка ад дома пасадзілі па дубку. З ахвотай выканалі мы гэтую ганаровую місію — пасадзілі ў падрыхтаваныя ямкі два дубкі, а ксёндз асвяціў гэтае месца”.

Сорамна, балюча і крыўдна каментавачь напісанае пра Крошын Дамейкам. Я гэта зраблю ніжэй. А зараз фрагментарна адзначу, якія месцы яшчэ на Баранавіччыне звязаны з Ігнатам Іпалітавічам: гэта славутыя Сталові-

чы — сталіца колішніх мальтыйцаў Вялікага Княства Літоўскага, гэта не менш вядомая Паланэчка, гэта асвечаныя імёнамі Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана і іншых Бартнікі-Бортнікі, знакамітыя Карчова, Ішкалдзь, Туганавічы... Адзначым тут толькі тое, што ў баранавіцкай Паланэчцы, у касцёле Дамейка быў ахрышчаны. Шмат можна расказаць таксама і пра Бортнікі, і пра Туганавічы, і пра туганавіцкі парк, асабліва пра славыты Філарэтаў камень, які сёння з'яўляецца адзіным помнікам прыроды рэспубліканскага значэння ў Брэсцкай вобласці.

Крошын. Вятрак, што быў на пагорку, знішчаны ў Першую сусветную вайну. Таго касцёла, які апісаны Дамейкам, сёння няма, як і знікла кудысьці тая славутая крыштальная люстра, аб якой ішла слава па ўсёй Беларусі, Літве і Польшчы.

Цяперашні касцёл пабудаваны на костках памерлых, для яго будаўніцтва ў польскія часы зрывалі надмагільныя пліты з могілак. Мабыць, у фундаменце касцёла і пліты з надмагілляў сястры Дамейкі Язерскай, вечнага пакутніка і змагара за справы вольных крошынцаў пробашча Войцеха Магнушэўскага, памяць пра якога дасюль у Крошыне і Баранавічах не ўшанавана і не ўвекавечана. Няма і дубкоў тых, што пасадзілі Дамейка і паэт Эдвард Антоній Адынец. Як мне казалася старая жыхарка Крошына М. І. Арлоўская, дубкі былі знішчаны ў адну з начэй 1927 г., а камень, які стаяў побач, таксама апынуўся ў фундаменце касцёла. Так, гэта той знакаміты камень, на якім былі высечаны словы А. Адынца:

Тых двух, што во тут па дубку пасадзілі,
Ажно на паўвека былі разлучылі.
Ды іх філарэцкая дружба за час той
Не згасла ў дарозе жыцця пакручатай.
Калі іх звёў Бог зноў на гэтым жа свеце,
Ім бліснула праўда, як перлінка ў леце:
Уцехі зямныя — то сон, што ўцякае,
У сэрцы любоў толькі не памірае.
Пра тое сведчыць і гэты во камень,
Як будуць абодва пад каменем самі.

(Пераклад Кастуся Цвіркі)

Так, зладзействам і нічым іншым можна назваць дзеянні крошынцаў тых часоў. Яны ж учынілі святатацтва і над склепам Радзівілаў-Юрагаў — толькі раней, у 1915 г., калі выцягнулі адтуль труны і пакідалі косткі у Шчару, а ў дамавінах крошынке доўга яшчэ мылі бялізну...

Апошняе святатацтва над апетым Дамейкам магільным склепам Радзівілаў-Юрагаў здзейснілі два старшыні калгаса “Перамога” — Герой Сацыялістычнай Працы Мацкоўскі і сучасны — Казляк. Першы захоўваў у ім атруту, а другі ў гэтую явснуга загадаў засыпаць яго. Падагналі бульдозер, ссулі зямлю і завяршылі беспамяцтва.

Скажу яшчэ, што як у Баранавічах, так і ў Паланэчцы, Сталовічах, Крошыне, Бортніках, Карчове, Туганавічах і іншых мясцінах, дзе жыву, гасцяваў вялікі сын Беларусі Ігнат Дамейка, дасюль памяць аніяк не адзначана ні назвай вуліцы, плошчы, не пастаўлены памятныя знакі.

Сумна пра гэта гаварыць. І ўсё ж, глядзячы на вас усіх, дарагія карэлічане і госці чытаньняў, скажу: “Да Ігната Дамейкі ў сэрцы любоў ніколі не памрэ...” Хачу выказаць удзячнасць Нацыянальнаму навукова-асветнаму цэнтру імя Ф. Скарыны, Карэліцкаму райвыканкаму, газеце “Книга и мы” і майму земляку З. С. Сіцьку за дадзеныя мне для працы кнігі Ігната Дамейкі “Мае падарожжы” і “Лісты да Уладзіслава Ласковіча”, адкуль узяты мною звесткі, і за кансультацыі пры падрыхтоўцы гэтага матэрыялу.

КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Аксамітаў Анатоль — доктар філалагічных навук (Мінск). З’яўляецца членам Міжнароднай камісіі па фразеалогіі пры Міжнародным камітэце славістаў.

Багдановіч Ірына — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Мінск). Член Саюза беларускіх пісьменнікаў. Аўтар паэтычных зборнікаў.

Баранава Ала — кандыдат педагагічных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта (Мінск). Аўтар прац па гісторыі адукацыі.

Баршчэўскі Аляксандр — доктар габлітаваны, прафесар, загадчык кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта, прэзідэнт Польскай асацыяцыі беларусістаў. Пад псеўданімам Алесь Барскі выдаў некалькі паэтычных зборнікаў.

Вуйцік Збігнеў — доктар габлітаваны, прафесар, супрацоўнік Музея зямлі Польскай акадэміі навук (Варшава). Аўтар фундаментальнай працы “Ігнат Дамейка. Літва. Францыя. Чылі” (Варшава; Вроцлаў, 1995).

Голуб Тэрэза — навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. У час III Карэліцкіх чытанняў — намеснік дырэктара Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры (Мінск).

Гурын Міхаіл — доктар гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Мінск). Прадкі яго з’яўляліся землякамі Ігната Дамейкі.

Крамко Іван — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Мінск). Ураджэнец цяперашняга Карэліцкага раёна.

Малаш-Аксамітава Леаніла — кандыдат філалагічных навук (Мінск). Аўтар прац па фалькларыстыцы XIX ст.

Маліноўскі Міхась — правадзейны член Геаграфічнага таварыства (Баранавічы). Аўтар шматлікіх краязнаўчых артыкулаў.

Мальдзіс Адам — доктар філалагічных навук, дырэктар Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны. Узначальвае Міжнародную асацыяцыю беларусістаў.

Мархель Уладзімір — кандыдат філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Мінск). Член Саюза беларускіх пісьменнікаў. Перакладчык польскай паэзіі.

Сыракомля-Булгак Анджэй — літаратуразнавец (Зялёна Гура, Польшча). Займаецца пытаннямі генеалогіі.

Цвірка Кастусь — кандыдат гістарычных навук, галоўны рэдактар “Беларускага кнігазбору” (Мінск). Аўтар прац пра Яна Чачота, Уладзіслава Сыракомлю. Член Саюза беларускіх пісьменнікаў. Паэт, перакладчык.

Ярмоленка Валерый — доктар географічных навук, прафесар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск). Піша пра беларускіх падарожнікаў.

Ярмоліч Святлана — студэнтка Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (Мінск).

Яцкевіч Зміцер — вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (Мінск). Аўтар прац па генеалогіі беларускіх родаў.

ЗМЕСТ

ЯН ЧАЧОТ

<i>Зміцер Яцкевіч</i> . Радавод Яна Чачота	6
<i>Анджэй Сыракомля-Булгак</i> . Ян Чачот у святле польскіх гістарычных крыніц: Спроба іх інтэрпрэтацыі	12
<i>Кастусь Цвірка</i> . След на цаліку: Творчы шлях Яна Чачота	17
<i>Аляксандр Баршчэўскі</i> . Ян Чачот як чалавек і даследчык	27
<i>Уладзімір Мархель</i> . Станаўленне Яна Чачота як паэта і фалькларыста	33
<i>Леаніла Малаш-Аксамітава</i> . Пачынальнік беларускай фалькларыстыкі	40
<i>Анатоль Аксамітаў</i> . “Для будучых даследнікаў славяншчыны”	49
<i>Іван Крамка</i> . Спадчына Яна Чачота як выток беларускага мовазнаўства	53
<i>Тэрэза Голуб</i> . Ян Чачот і праблемы музейнай экспазіцыі	58

ІГНАТ ДАМЕЙКА

<i>Міхаіл Гурын</i> . Ігнат Дамейка як асоба і даследчык	62
<i>Збігнеў Вуйцік</i> . Ігнат Дамейка, або Памяць роднай Навагрудчыны	70
<i>Ала Баранава, Святлана Ярмоліч</i> . Асветніцкія погляды Ігната Дамейкі	80
<i>Валерый Ермоленко</i> . Основоположник горной промышленности Чили	85
<i>Адам Мальдзіс</i> . Актуальнасць віленскага выдання “Араўканіі” 1860 г.	91
<i>Ірына Багдановіч</i> . Перапіска Адама Міцкевіча і Ігната Дамейкі	96
<i>Уладзімір Мархель</i> . Дамейка ва ўяўленні і сведчаннях Каратынскага	102
<i>Міхась Маліноўскі</i> . Ігнат Дамейка і Баранавіцкая зямля	104
КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ	108

Навуковае выданне

Серыя
БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 10

**Ян Чачот, Ігнат Дамейка,
сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча**

Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых
Карэліцкіх краязнаўчых чытанняў

Набор, рэдагаванне і вёрстка зроблены ў
**Нацыянальным навукова-асветным цэнтры
імя Ф.Скарыны пры Міністэрстве адукацыі РБ**
(220050, Мінск, вул. Рэвалюцыйная, 15)

Выдавецкая ліцэнзія ЛВ 1247 ад 24.11.95 г.

Рэдактар *Н. А. Давыдзенка*
Дызайн, вёрска *Я. А. Мальдзіс*
Набор *Я. А. Мальдзіс, Т. П. Пятровіч*

Падпісана ў набор 4.05.1998 г. Падпісана ў друк 17.08.1998 г.

Папера афсетная. Друк афсетны. Фармат 60x90 1/16.

Ум.-друк. арк. 7. Ум.-выд. арк. 7,2.

Тыраж 300 экз. Заказ 61.

Надрукавана з дзяпазітываў рэдакцыі ТАА “Юніпол”.
Рэспубліка Беларусь, 220039, Мінск, вул.Караткевіча, 6.

Ліцэнзія ЛП 210 ад 5.01.98 г.